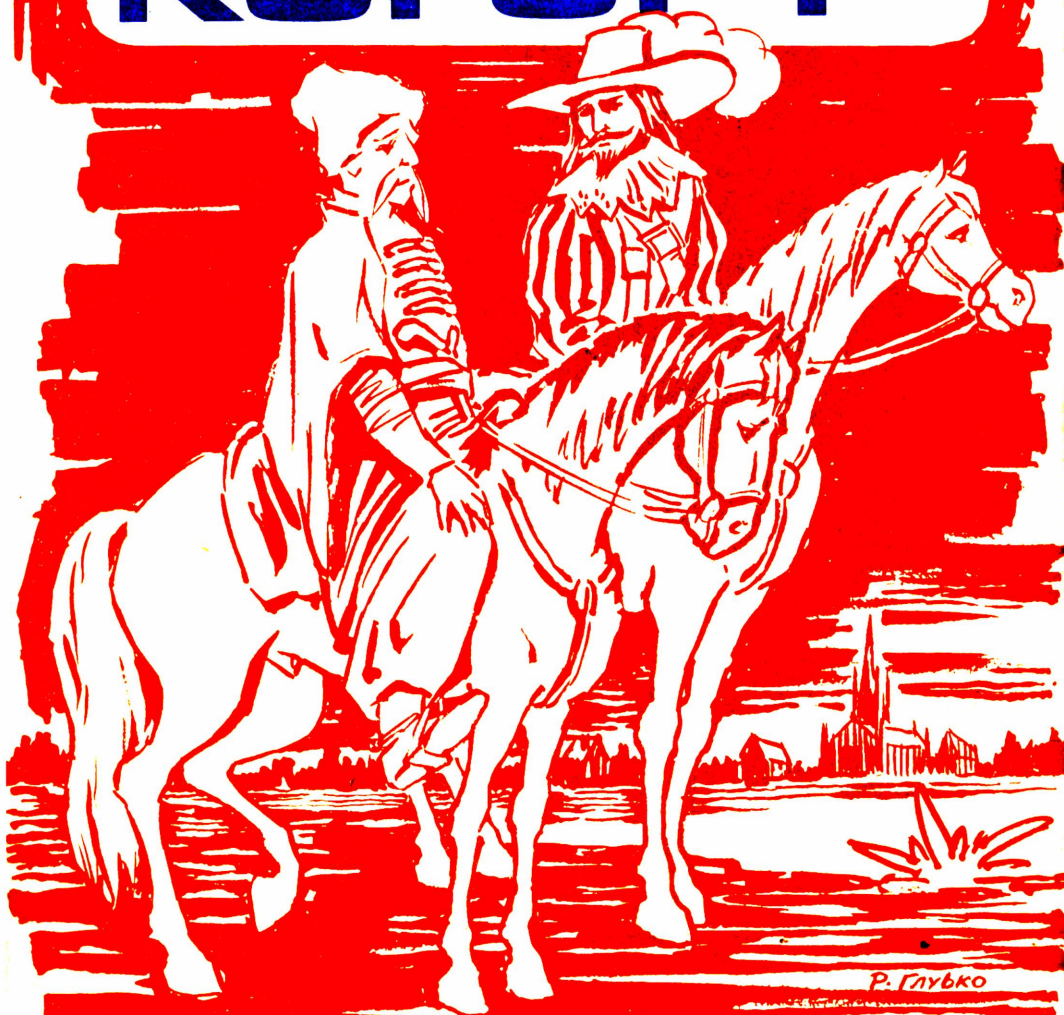

ЗВІДУНИ СТЕПОВИХ КОГОРТ

СВЯТОМИР М. ФОСТУН

Українські письменники на рідних землях не мали фінансових засобів, щоб студіювати західньо-європейські джерела про участь Козацького затяжного корпусу в тридцятилітній війні. Щопиш після другої світової війни для тих, хто хотів покозупатись у старих записах та чужих історичних книгах настала можливість розкрити деякі дії з життя наших історичних постатей, що досі були заслонені серпанком таємниці. Повість «Звідунн степових когорт», що її цікаво опрацював Святослав М. Фостун, якраз передає деякі факти про участь Хмельницького і його Корпусу в тридцятилітній війні. Ця повість накреслює гарну картину про маловідомі дії козаків у Франції, де Хмельницький мріяв про визвольну боротьбу українського народу та вирошував нові кадри козацьких старшин і політиків.

Історична повість «Звідунн степових когорт» напевно матиме чимало Читачів, що знайдуть у цій повісті щось нове, щось інтересне й цікаве, щось, що залишає незавершене враження після прочитання книжки.

Swiatomyr M. Fostun

Steppen Cohort's Secret Servicemen

NOVEL

EDITORIAL JULIAN SEREDIK

BUENOS AIRES — 1972.

Святомир М. Фостун

Звідуни степових когорт

Історична повість.

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1972

Тираж 1.000 примірників

Обкладинку виконав Р. Глушко.

Copyright 1972 by the Publisher

**IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINA**

Talleres Gráf. "DORREGO", calle DORREGO 1102, BUENOS AIRES - T. E. 54 - 4644

СЛОВО АВТОРА

Тридцятилітня війна, яка велася в Європі в першій половині XVII століття і страхотливо зруйнувала європейські центральні держави та виснажила економічно західноєвропейські країни, не знайшла в нас якогось більшого віддзеркалення. Мабуть, тому, що східноєвропейські країни, а в тому й Україна, не були втягнені безпосередньо у вир тридцятилітньої війни та не переживали її жахів. Визвольна ж війна українського народу, яку підняв гетьман Богдан Хмельницький у 1648 році, саме тоді, коли вже закінчилася тридцятилітня війна й був підписаний Вестфальський мир, відсунула, так би мовити, далеко в тінь події й перебіг тридцятилітньої війни. Це зовсім і не дивне, бо вся увага концентрувалася на тих подіях, що розгорталися на українських землях, де у кривавій боротьбі творилася козацька держава, а під переможними ударами козацьких військ хиталася все ще могутня тоді Польща.

В останніх роках тридцятилітньої війни Хмельницькому, як подають деякі історичні джерела, довелося побувати на Заході, й він мав брати активну участь у воєнних кампаніях разом із зтяжним козацьким корпусом, який поступив був на військову службу у Франції. Цей корпус — 2.600 козаків зі своїми старшинами — належав до складу французької армії, що нею командував славний полководець, князь Конде, якого Хмельницький, згадуючи про нього пізніше, так хвалив, а навіть називав його «своїм старим вождем». Козацький корпус дуже вславився у здобутті сильно укріпленої еспанської ключової твердині — Дюнкерку, обороненої великою еспанською залогою, на допомогу якій австрійський імператор Фердинанд III прислав десятитисячне військо. Козаки також здобували форти Мардік і Берге та безперервно воювали проти цісарців й еспанців. Пізньою осінню 1647 року козацький зтяжний корпус повернув на свої рідні землі. Козаки прийшли в Україну збагачені новим воєнним досвідом, а козацькі старшини засвої-

ли собі стратегію й методи західноєвропейського воєнного діла, яке зони опісля вміло використовували у визвольній боротьбі проти поляків. Із старшин-учасників західної кампанії бачимо згодом полковників і найближчих співробітників гетьмана Б. Хмельницького та його помічників у творенні козацької держави.

Немає нічого поганого, або чогось такого, що знеславлювало б козацьке ім'я в тому, що козаки найнялися були на військову службу у Франції. Наймані війська в XVII столітті були нормальним явищем, і навіть армії таких славетних полководців, як шведського Густава Адольфа, Валленштайна чи князя Конде, мали у своєму складі велике число найманих частин. Це були професійні вояки, що їх дуже радо наймали на свою службу європейські держави. Козаки ж славилися як добрі вояки, й тому не дивно, що Франція запросила їх на свою службу.

Не відомо як довго перебував Хмельницький на Заході. Мабуть, лише короткий час. Проте, перебування на Заході він уміло використовував на свою політичну діяльність. Деякі фрагменти цієї діяльності, яка розгорталася на тлі перебування козацького зтяжного корпусу на Заході, я пробую наświetлити в моїй повісті «Звідуні степових когорт». Головніші дійові персонажі цієї повісті, як козацькі, так і чужоземні, — це дійсні історичні постаті тієї доби.

Писати про вищезгадане навіть у формі повісті дуже важко, бо участь козацького зтяжного корпусу у тридцятилітній війні в нас усе ще не досліджена й не вивчена. Все таки я старався в моєму творі, який, підкреслюю, є тільки повістю, а не якоюсь історичною розвідкою, зобразити читачам хоч би невелику картину тієї доби, виводячи на її тлі величну постать Богдана Хмельницького та змальовуючи пригоди його співпрацівників — звідунів степових когорт.

Чи справився я з цим завданням?

Відповідь лишаю читачам.

Д-р Святомир М. Фостун

Лондон — Велика Британія
1970 р.

На засохлу й потрісану від тривалої літньої спеки катальонську землю налягала сутінь. Легесенький вітерець тягнув із гір і холодив розпалені цілоденним маршем вояцькі лица. Повільно їхала кіннота, довгою гадюкою розтяглася по дорозі піхота, за якою глухо гуркотіли важкі гармати, а позаду поскрипували навантажені вози, ледачо крокували товсті воли, призначені на м'ясо для війська, лаялися погоничі, хихотати в берлинах маркитанти*) й насторожено посувався позаду ар'єргард похідної колони генерала дон Педро Кальсіні, який ішов на злуку з головними силами еспанського короля Філіппа II.

На конях брязчала зброя, і вершники, втомлені довгою їздою, потиху переговорювались між собою.

— Ху! Ну й бісова ж спека в цій Іспанії! — буркнув невдоволено молодий чорновусий козак.

— Що ж хочеш, Осипе, — посміхнувся під вусом його старший товариш, кремезний, широкоплечий, із великим свіжозагосним рубцем на обличчі, — аджеж й до Африки звідси вже недалеко. Це тобі, голубе, не Дніпрові плавні й не гаї над Россю.

— Ех! І гарна наша Україна, — із серцем сказав молодий Осип. — Уже пройшов чимало світу в отій війсьній хурделиці, а такої чудової країни, як наша рідна, не бачив ніде. Воно ніби й дуже гарно буває подекуди, але все таки й небо не те, й земля, й ліси, й села, й міста. А вже людей — то й порівняти годі. Хіба ж десь є вродливіші дівчата за наших? Навряд. От, візьмімо еспанок: жінки вельми красиві трапляються. Часом так опалить тебе поглядом, що й язиком у роті не рухнеш. Але все таки їм далеко до наших дівчат і жінок. Куди там...

*) Пояснення подано при кінці книжки.

— Тому й біда нам, що маємо таку благословенну Богом землю, й усяка погань, а найпаче ляшня, преться на неї і душить наш нарід. Ти краще скажи, якого біса нам вештатися от хоч би по Еспанії й гинути за чужі інтереси?! Га? Ми нібито затяжні — це правда, але який же чорт нас вигнав у чужину, як не кляті ляхи! Аджеж вони так затискають нашого брата, що багатьом треба було вириватися в чужий світ. Візьми ось мене, якого пани викреслили з реєстру. Закликав мене шляхтюра Ружицький, він же мій хорунжий, і каже, споглядаючи на мене з-під лоба: »Тепер кінець твоєму козакуванню, Вовкодубе. Ось, бачиш, це списки нового реєстру. Таких сацюг, як ти, корона більше не потребує«. Я його й питаю, де ж мені подітися в такий халепі, бо рідні в мене немає, майна теж ніякого не посідаю, сказано — ні кола, ні вола... А він, падлюка, злобно зареготався та й відповідає: »Хлопе, підеш панщину робити на мій майонтек! Подібних до тебе я вже назбирав багато, й завтра мій жондця вас усіх відвезе до Калинівки«. Мені аж дух заперло з обурення. Хотів було сволоту почастувати ножем під бік, але побачив, що довкола повно райтерів і шляхти, та й передумав...

— І що ж? Забрали тебе на панщину?

— Чорта лисого! Запроторили нас у якийсь підвал, а на другий день товстопузий лях, що доводився управителем маєтків хорунжого, і справді повіз нас усіх під вартою до Калинівки. Але під час подорожі, коли ми зупинилися на нічліг, якось пощастило мені звільнити зв'язані руки. Поповз я до сусідів, щоб варта не бачила, порозв'язував їм руки й ноги, а над ранком, коли вартові задрімали, ми й наскочили на них, і поминай як звали! Ніхто навіть не крикнув. Забрали ми зброю і коней та й подалися на Січ-матір козакувати. Але кляті ляхи почали й до Січі присікуватися, ще й вимагали, щоб видати їм реєстровиків, яких там чимало назбиралося. Ми вже не знали, що робити зі собою, аж, слава Богу, батько Хмель проголосив набір до Франції. Ми всі й посунули добровільцями. Ля-

хи вимагали списків од батька Хмеля, хотіли всіх добровільців перевіряти. Хмель сварився з ними, аж до Варшави їздив. Вкінці ляхи дали нам спокій, і так ми виїхали. А вже в Данцігу з нами були французи, то й ляшня більше не чіплялася нас.

— Хмель — це голова, братіку, — сказав Осип. — Шкода, що його немає з нами.

— Лишився у Франції. Там перебуває більшість нашого зтяжного брата. А раз так, то і йому видніше — що та до чого. Пригадуєш, як французи неславно віднесли до нас після Дюнкерку? Хмель кидав собою на всі сторони, щоб утримати наш корпус разом, а французи настоювали на його розподілі поміж різними полками. Казав Чарнота, що й ляхи вмочили свої пальці, а їхнє велике приятелювання із французами відоме.

— Погані тепер наші діла, Вовкодубе, — похитав головою Осип.

— Зовсім погані, брате, — кркнув співбесідник. — Ти ж подумай: Хмель іще тримає з французами, а ми опинилися по стороні союзників. Не знати, як там нашим у Франції, але ми маємо собаче життя. Жолду не платять, Кальсіні каже, що король не має грошей, голодуємо, багато нашого брата померло від ран і на різні хвороби, а кінця війні не видно. Тепер іще француз устрив у війну й уже здорово натріпав шкіру еспанцям.

— Кат-зна, що діється. Наші сотники теж, мабуть, нічого не знають. Хтось із наших казав, що чув як пікінери подейкували начебто кінець війні дуже близький. . .

— Для них, може, й кінець, але для нас, хто залишиться в живих, кінця не буде; невже ти думаєш, що як повернемося в Україну, то там знайдемо мирне життя?.. Забудь, братіку. . . — сплюнув спересердя Вовкодуб. — Знову будемо дертися з ляхами. . . Така вже наша доля. . .

Осип хотів щось сказати, але в цю мить десь дале-

ко на східньому краю неба спалахнула заграва, і глухо загули численні гармати.

— Це, мабуть, французи штурмують Ріполь, — зупинив коня сотник Лихий.

— Якщо вже не підходять до Ольвансу, — відповів сотник Вернидуб. — Скоро будуть нам наступати на п'яти.

— Тому Кальсіні поспішає, щоб з'єднатися з військами короля. Король має цісарців, а теж і добрі гармати. Французи так напарили еспанців, що вони довго не вилижуться з розгрому. Що й казати... впало кілька тисяч вояцтва...

— Полягло під Фігуерас і нашого січового брата багато. Із французами були шведи, які в походах пройшли всю Європу. Вони йдуть на штурм як на весілля. Наші також уміють сікти, але шведського штурму не витримали.

— Так, так. Січа була страшенна, — похитав головою Вернидуб. — Розказували наші, що гірша як під Мардіком. Еспанська піхота стояла добре, але драгунерію і райтерів рознесли французи на шаблях. Кажуть, шведи так сипали вогнем, що впродовж півгодини стеребили цілий полк еспанської піхоти.

— Могло бути, — притакнув Лихий. — Знаю їх, вражих синів, іще із Франції. Вони мають швидкострільні мушкети. Коли зачнуть стріляти лавами, то сиплють кулями, наче дощем. Цісарці вже не раз гинули у штурмах як мухи...

— А ось і полковник вертає, — стрепенувся Вернидуб, побачивши, що від голови колони їде до них полковник Солтенко. — Які новини, полковнику?

— Погані, — втомлено відповів полковник, повертаючи коня. — Кальсіні злиться. Провіянту немає, куль бракує, король не прислав жолду, а французи тиснуть з усіх сторін. Учора під Гордіолею вони вибили до ноги всю стежу. А туди — рукою подати. Крім того, французи шлють усюди свої роз'їзди, нападають зненацька на еспанські патрулі й менші відділи, але

не хочуть устрівати в бій із більшими силами. Маршал Тюрен пре на нас.

— Виходить, що діла таки зовсім погані, — мотнув головою Лихий.

— Так воно і є, — притакнув полковник. — Кальсіні побоюється, що як так почнуть його шарпати з усіх сторін, то мало кого приведе до короля. . .

— А якже ми? — вкинув і своє слівце Вернидуб. Полковник знизнув раменами.

— Головне — триматися разом і берегтися на кожному кроці. Так і скажіть козакам. Немає потреби лізти попереду батька до пекла. Хай собі лізуть еспанці. На охотника якнайменше, та й за сеньйорітами хай козаки теж не ганяються, бо як приловлять когось французькі роз'їзди, то буде йому капличка. Й собака не гавкне. . .

В'їжджали до невеличкого містечка. Налякані крамарі міцно позамикали свої крамниці, наклавши на вікна грубі, залізом окуті, віконниці. Всюди була пустка, хіба тут і там шмигонув хтось із молоді через вулицю, з цікавістю оглядаючи військо, яке рікою вливалось в мури містечка, наповнювало галасом і брязкотом зброї порожні вулиці, розташовувалося на квартирах, а то і просто під небом на базарному майдані, в завулках та поза містечком.

Всюди панував галас. Офіцери лаялися із квартирмайстрами за погані помешкання, а ці розводили безрадно руками, мовляв, дякуйте їй за такі, бо хіба в подібному барлозі не буде кращих. Усіх охоплювало невдоволення: що ж це за місто, коли у ньому навіть і шинку доброго немає?!

Жовніри готувалися на нічліг і наглили кухарів, щоб спішилися з вечерею. Дехто, втомлений, і від вечері відмовився та й клався спати на землі, підмостивши під голову похідну торбу. Поміж купами вояцтва просувалися мовчазно вартівничі стежі, які обходили ціле містечко й пильно зорили на всі боки.

Потемніло зовсім, і небо зарясніло зорями. Надходила тиха безмісячна ніч, яку лише тривожила щораз

то більша заграва на небосклоні й непокоїло грізне погуркування гармат.

Прибувши на свою квартиру, сотник Лихий уже встиг обмитися холодною водою. Він довго пирскав із вдовolenням, миючись у здоровенному цеберку, якого з важкою бідю притаскали два козаки, а джура Андрій таки добре спітнів, поки наповнив його водою. Тепер він вечеряв, уплітаючи смачну гречану кашу зі салом, а потім узявся до вина, принесеного господиною, з якою він довго не міг сторгуватися за ціну. Ця кваскувата рідина, яка стояла перед ним у невеличкому дзбанку, аж ніяк його не вдовольняла, але на всі переконуючі аргументи сотника, що він хоче ліпшого вина, господиня стискала плечима й щось дуже швидко торохтіла по-еспанському. Вкінці, розторопавши, що кращого вина немає, він махнув рукою, дав господині гульдена, й та, низько кланяючись, пішла геть.

Після вечері сотник закурив носогрійку й, вийшовши на ганок невеличкого дімка, в якому була його квартира, розсівся вигідно на лавиці. Перед його счима простягався базарний майдан, ущерть набитий військом. Диміли вогні, вояки вечеряли, гаморили, дзвеніли зброєю. В одному гуртку лунала тужлива пісня, у другому хтось вигравав на флейті. Багато вояків, утомлених цілоденним походом, уже спало, розкинувшись на землі безладними купами.

Зненацька перед ганком почулася важка жовнірська хода. Йшло двоє.

— Пане сотнику, пане сотнику! — пролунав дзвінкий голос.

— Чого там? — відізвався знехотя Лихий.

— До нас прийшов якийсь німець. Ніби старший, виходить... Хоче говорити з котримсь із наших старшин...

— Grüss Gott! — привітався незнайомий, високий і стрункий. У відблиску дотліваючого вогнища блиснули цісарські барви і заіскрила піхва важкого палаша.

— Андрію! — гукнув сотник. — Ану, метися

хутчій і поклич сюди пана сотника Вернидуба, бо я з тим »гансом« не розбалакаюся.

Незнайомий голосно розсміявся.

— А може, Осипе, той »ганс« знає нашу хрещену мову?

Сотник аж носогрійку випустив із дива. Проте, голос прибулого видався йому страшенно знайомим. Він устав і підійшов ближче до »ганса«.

— Що, не впізнав мене? — й на Лихого глянули веселі очі сотника Чарноти.

— Бий тебе Божя сила! — кинувся обіймати Чарноту Лихий.

Прийшов і Вернидуб, запинаючи в поспіху на собі жупан, а за ним прибіг Андрійко.

— Гостя маємо! — гукнув до них сотник Лихий. — Та ще й якого!

Чарнота міцно потиснув руку Вернидубові.

— Радий бачити тебе, сотнику, живим і здоровим. Як Бог милує?

— Доводиться різно. А назагал — то важкувато, що й казати.

Ввійшли до хати, і сотник поквапився затулити вікно важкою заслоною. Тим часом Чарнота зняв широкий із буйними перами капелюх, розстібнув чепурно пошитий захисного кольору каптан, на якому красувалися відзнаки гавптмана цісарських кінних військ, і звалився втомлено на лаву. Видно було, що відбув довгу дорогу, бо чоботи й увесь одяг припали пилогою.

Лихий підніс йому кухоль вина.

— Пий, брате, й відпочивай. Виджу, що ти здалеку до нас добиваєшся. Та скажи, де ж це ти тут узявся? — радів безмірно Вернидуб.

— За вами скучав, ото й добився, — сміявся Чарнота.

— Може, ти голодний, попоїси щонебудь? — метушився Лихий.

— Спасибі. Їсти не хочу, бо підкріпився в дорозі, а от винця вип'ю з охотою.

— Вип'ємо всі! — сказав Лихий і налив келехи. — За здоров'я нашого несподіваного, але дорогого гостя!

— Ти даруй, брате, що це вино нікуди не годиться, — вибачався перед Чарнотою Лихий. — Все краще позабирала солдатеска в людей уже давно. Добре, що бодай ця люра знайшлася. . .

— У Франції також ліпшого не знайдеш, — посміхнувся Чарнота. — Марс і там вельми обдирає нарід.

— Так ти що — із Франції прямо сюди? — поцікавився Вернидуб.

— Прямісінько. З військами Тюрена, як знаєте, є наш корпус. Тюрен навідає вашому генералові на хвіст, і тому знайти вас не було трудно. Правда, довелося мені угробити одного цісарця, бо ніяк не хотів по-мирному віддати оцей стрій, а без нього я був би до вас не дістався.

— Ти, мабуть, прийшов із чимсь важливим? — запитливо поглянув на Чарноту Вернидуб.

— Та звісно ж, — відповів за гостя Лихий, — не ризикував би головою здуру.

Змруживши очі, Чарнота міряв поглядом обидвох сотників. Сиділи перед ним дужі, кремезні, як із бронзи вилиті, засмалені палючим південним сонцем. Знав їх давно. Колисали всіх трьох козацькі чайки на Чорному морі, запалювали вони люльки на пожарищах турецьких і татарських міст, рубалися з ляхами на Масловому ставі під Кумейками, сікли завзято цісарських райтерів, дерлися на редути Дюнкерку. Що й казати! Козаки з кости і крові, з когорти безстрашних сотень затяжного запорізького корпусу, що їх Конде називав степовими чортами. . .

— Степпен тойфельс! — вихопилося мимоволі Чарноті, й він голосно зареготався, а потім повторив: — Степові чорти! Так нас називає великий Конде. Але і степовим чортам стає тісно, коли їм бракує цього просторого степу, щоб летіти по ньому стрілою проти грози. Нам стало тісно, браття, — похитав головою Чарнота, — й мусимо шукати виходу, щоб вирватися із заколоту, в якому ми тепер опинилися. . . Ви тут,

ми там... а за далекими землями наша вітчизна... Україна... Вона нас потребує, вона нас кличе... Там наше місце... козацьке плем'я проти Польщі. Наші корти проти корони. Козацька шабля проти польської рапири. Інакше бути не може. Народові вривається терпець, і степ може загорітися. А коли займеться, — хто стримає пожежу сію?

— А що? Є хіба якісь нові вістки з України? — підсунулися ближче до Чарноти обидва сотники.

Чарнота таємниче підсміхнувся.

— А що ж ви собі думаєте? Чого б то я надаремно приїжджав сюди до вас? — І він глянув на сотників гостріше. — Мене вислав до вас Хмельницький.

— Батько Хмель? — здивувався Вернидуб.

— Атож, — притакнув Чарнота. — Батько Хмель, наш префект... Він хоче, щоб ви тут добре чували про все, що твориться, й берегли козацьку силу. Мало думали про привату, а більше про нашу вітчизну...

— Хіба ж хто з нас про неї не думає? — хитнув головою Лихий.

— А Солтенко?

Сотники засопіли. Всім була відома велика жадоба Солтенка до всевладної фортуни. Козацтво ремствувало на нього, але полковник не зважав на ніщо й жадібливо, де лише міг, набивав шкатулу дукатами. Його джура божився, що полковник нагромадив уже велику фортуну впродовж своєї служби в затяжному корпусі й переходить її в якомусь таємному місці в Мадриді. Казали, що він іще з німецької землі привіз чимало грошей...

— Солтенко рубака славний, це правда, але за фортуну все віддасть. А, крім того, надто накладає з еспанцями, — злісно блиснув очима Лихий.

— Так воно і є, — підтвердив авторитетно Вернидуб. — Боронь Боже сказати йому щось проти еспанців. Тому він і в гонорах у них ходить...

— А козаки як? — запитав Чарнота.

— Козаки бідують. Провіянту їм завжди бракує,

хворіє наш брат сильно, не витримує спеки, багато раних, жолду не виплачують, вікторії не видно...

Вернидуб іще більше споважнів, а потім замислено промовив:

— Певно! Куди куцому до лева? Хто ж може мірятися з військами Конде?! Цісарці ще не такі, а він м'яв їх, мов табаку в ріжку! Що ж тоді говорити про еспанців...

— Правда, — погодився Чарнота. — З Конде воювати не легка справа. Це майстер воєнного діла. Багато ми навчилися у нього, і Хмель із великим респектом говорить про цього полководця... Так кажете, що козаки бідують і невдоволені... А що ж ви міркуєте?

— Кат-зна, що й думати, — пом'яв чуба Вернидуб. — Говорять, незабаром буде кінець війні. А тоді напевно скінчиться наша служба, й потягнемо додому... Нічого певного не знаємо... Солтенко не дуже говіркий, а, може, й сам нічого не знає. Від Кальсіні теж годі щось витягти. Натякав одного разу, що король хоче нас затримати на своїй службі.

— Цього бути не може, — твердо сказав Чарнота. — Всім нам треба буде пробиратися якомога швидше в Україну й не залишатися на чужій службі. Так говорить Хмель, а він знає, що каже... Власне він і доручив мені побалакати з вами обидвома, розвідати, яким вітром віє від козацтва. Хмель веде пересправи із французами, може, скінчимо нашу службу вже скоро й подамося в Україну. Там нарід принишк, але козацька сила ще не пропала. Ляхи лютують і затискають нашого брата всюди, але тим більше росте ненависть до панів. Реєстровики боронять своїх прав як можуть... корона побудувала Кодакську твердиню й хоче Січ пригвоздити. Але вогник тліє, й пожежа може знову спалахнути на нашій землі. Треба, щоб знайшовся проводир, який зумів би її розпалити... Тому й повинні ми якнайхутчій вертатися на рідну землю.

— Легко воно сказати — вертатися, — заклопотався Діхий. — От вам то і справді легше, але нам трудно доведеться...

— Саме це і враховує батько Хмель. Він хоче, щоб між нами був увесь час зв'язок, щоб знали ми, що маємо діяти. . . Солтенкові говорити не треба нічого, але ви мусите мати очі відкриті й пильно слідкувати за всім. До вас приїжджатиме наш козак, Олексій Дубенко. Він же справжній скоморох маскарадний і майстер вигадок на всі руки: може перевернутися навіть у самого сатану. Пароля така: »Коли їдемо до Мадриду?« Батько Хмель не буде писати ніяких листів, бо це небезпечно, але переказуватиме Дубенком. Слухайте Хмеля. . . Не попадайтеся французам у руки, бо вони не подарують вам, що ви перейшли до союзників. У Тюрена справа коротка: голова з пліч, і — баста. Хмель вишле вкортці післанця до старшини в Україну. Наше *sedes belli* міняється, бо Тюрен товчеться, мов нечистий по пеклі, але ви будете знати, де ми біваємо. Головне — бережіть козацтво, бо батьківщина його потребуватиме.

— Побережемо, що буде в нашій силі! — запевнили обидва сотники.

Коротка літня ніч збігла на розмові непомітнохутко. Зоріло вже, як Чарнота підвівся, запняв каптан, стягнув тугіше пояс і поправив при боці важкий палаш.

— Буду їхати, вашмосці. Мій вороний уже відпочив за ніч, а поки сонце не припікає, можна буде проїхати добрий шмат дороги.

— А ти ж як ото, — непевно запитав Лихий, — у цісарських барвах їдеш до французів?

— Де там! За кілька верст звідцілья в лісі під скелею захований мій французький мундир. А звідти до французьких форпостів уже рукою подати.

Прощалися довго, міцно обіймаючи один одного.

— Може, тебе провести?

— Краще ні. Не треба, щоб вас бачили зі мною.

Вийшли втрьох на ганок. Дніло. Біля квартири Кальсіні заграла сурма. За нею друга і третя. . . Сурмачі будили військо.

Чарнота махнув на прощання капелюхом:

— Бувайте!

— Щасливої дороги!

Вернидуб довго дивився вслід за Чарнотою, який хутко пробирався вулицею поміж вояцтвом, що прокидалося зі сну.

Лихий поклав йому руку на плече.

— Ходімо, брате, давати порядок нашим козакам.

З-за гір викочувалося повільно на безхмарне небо сонце, а його перші промені озолотили хрест на високій костельній вежі, ховзнулися по плескатих дахах будинків і пробігли веселими зайчиками по густій вояцькій масі, яка готувалася до сніданку.

Із квартири Кальсіні вже скакали на всі сторони гінці й вибігали офіцери та ординарці.

В далечині знову глухо загупали гармати...

— Ходімо! — відповів Вернидуб.

II

Секретар зігнувся дугою в шанобливому поклоні:

— Маркіз Альберт де Тарве.

— Проти!

Кардинальська мантия облилася пурпурою, й на коліна впала коротка товста рука з великим самоцвітним перснем.

— Сідайте, маркізе, — кивнув головою кардинал. — Коли ви приїхали?

— Сьогодні вранці. Мало що коня не загнав.

— Пригод не мали? — кардиналові чорні очі з увагою глянули на маркіза.

— На границі напали якісь мародери... мабуть, цісарці... Положили ми кількох... Неспокій усюди, й без охорони небезпечно їздити.

— Нічого дивного, — похитав головою кардинал, — навіть наші залоги не можуть утримати порядку в розбурханих такою довгою війною країнах... А їй іще кінця немає...

— То як же буде, еміненці, з миром?

— Що ж, ідуть далі торги... Союзники не поступаються так легко, а наші посли теж не схоплюють добре всіх отих політичних хитроців та не завжди вміють використовувати кон'юнктуру. Й ми часто програємо в переговорах, замість того, щоб їх виграти. Альзація і Люксембург повинні бути наші. Зброя наша виграє, але часто програє політика... Таж хіба це не безглуздя? Вже два роки ведуться переговори, до нічого не договорено, а війна руйнує Європу далі.

— Німецька земля сильно розорана, еміненці. Страшно їхати цією країною... всюди руїни, згари-

ща, міста цілковито зубожіли, а солдатеска обдерла селян до нитки.

— Знаю, — кивнув головою кардинал. — Ми ніби й недовго воюємо та вже війну відчуваємо, а там ця війна триває більше чверти століття. Один жах... Тому наполягаю, щоб якось її закінчити.

— Союзники не згодяться на наші вимоги, — за-сумнівався маркіз.

— Примусимо їх, — посміхнувся кардинал, — примусимо. В нашому інтересі є послаблення Німеччини. Чим слабші будуть німецькі князівства, тим краще для нас. Німці довго, маркізе, лікуватимуть свої рани, нанесені їм цією війною, а за той час ми будемо диктувати в Європі. Париж, маркізе, а не Відень чи Мадрид. Шведам треба дати якусь данину, це нас нічого не коштуватиме, але не стільки як цей наш союзник вимагає. Він не дуже безпечний, проте зможемо з ним жити у злагоді. А наші противники, хоч як вони впираються, мусять прийняти поставлені перед ними вимоги. Виходу для них немає. Вони це знають і торгуються... Але вони також добре усвідомлюють те, що війна для них програна. Ми приступили до цієї війни пізно й тому сильні, а вони вичерпані докраю. Але прискорити переговори треба...

Кардинал замовк, глибоко задумавшись. Сірий пещений кіт вискочив йому на коліна і вдоволено замуркотів. Кардинал гладив його пухку шерсть, а при цьому легенько скубав за вухо.

— Чи маю їхати до Мюнстеру, емінінціє?

— Ні. Туди поїде маркіз де Собле. Він упертий і не дасться намовам. А втім, я ще дам йому письмо до наших послів, щоб вони не поступалися так легко союзникам. Вам стелеться інша дорога, маркізе...

— Куди, емінінціє?

— На схід Європи, маркізе...

Крізь відчинене вузьке вікно вливався до кімнати дратуючий ніздрі аромат квітів, і сп'янілим пахінням заносило від скошеної в замковому саду отави. За мурами гула своїм рухливим життям столиця, й лун-

ко вибивали час великі нюрнберзькі куранти на замковій вежі.

— На схід Європи, еміненціє? — перепитав маркіз.

— Дивуєшся, маркізе? — відповів питанням на питання кардинал. — Наша роля не кінчиться на Відні чи Штеттіні. Нам треба сягати далеко. . . Я хочу продовжувати змагання нашого покійного кардинала Рішельє, який зробив Францію великою. Новий лад в Європі, дорогий маркізе, будемо творити ми, французи, — й він гордо тикнув пальцем на велику карту Європи, що висіла на стіні. — Тому і треба вам їхати на схід.

— Куди ж це, еміненціє, хочете мене післати? Чи не до Порти?

— Поїдете до Варшави. Треба буде завітати й до Порти, але це вже справа пізнішого. Мусимо у Варшаві мати наше пильне око, бо в Ляхістані далеко не все гаразд. . . Шляхта верховодить королем як хоче, панує безладдя, спалахують бунти. . . козацький нарід бунтується. Це держава, яка поволі загниває, й тому нам треба пильно слідкувати за всім, що діється в Польонії. Варшаві я не вірю. . . А втім, не вірив їй так само й покійний Рішельє. Справи вимагають, щоб ми були в добрій комітиві з Варшавою. Але для Польонії сонце заходить, маркізе, — я впевнений у цьому. Яке її майбутнє — мені важко покищо передбачити. . . Що ж торкається Порти, то з нею нам треба тримати, бо вона ніколи не була добрим сусідом Ляхістану.

— А як Московія, еміненціє?

— Ех! — зневажливо махнув рукою Мазаріні. — Ці північні варвари ще не скоро вилізуть зі своїх барлогів, щоб до Європи прибути. Нам їх тепер навіть не треба брати до уваги. Правда, англійці вже торгують із ними, але це не таке важливе. Та все ж таки коли будете у Варшаві, не забувайте слідкувати теж і за московськими справами. Вам там буде видніше, бо Варшава з тими варварами сусідує. . . Дискретно. . . , кажу — дискретно, — і кардинал кивнув пальцем, —

слідкуйте за всім, що діється в Україні. Там тліє ре-
белія, яка скоріше чи пізніше знову спалахне. Поль-
ські пани думають, що задавили козаків раз назавж-
ди, бо козаки притихли, але чи не перед бурею... Гай-
гай... — похитав кардинал головою, — там колись
іще будуть діла, не будь я Мазаріні... Як тільки ко-
заки знайдуть між собою свого цезаря — Польонія
потрапить у біду...

— Але чи знайдуть, еміненціє?

— Думаю, що так. Вожді не родяться в пишних
палатах. А козакоруська нація давня, дуже давня...
З її столиці була колись у нас королева Анна. Прой-
шли віки, й Польонія поросла пір'ям та силою поне-
волила волелюбних степовиків. Польська шляхта чи-
мало вже своєї крові пролила в українських степах,
а подолати козаків таки не змогла. Так, як я бачу По-
льонію тепер, то роблю висновок, що вона слабне з
кожним роком. І з кожним роком, маркізе, зростає
гнів козакоруської нації... А вожді... Гм... — і кар-
динал таємниче всміхнувся, — вони будуть... Хто
знає, чи один із таких вождів не ходить уже під на-
шими корогвами?..

— Хто ж це такий, еміненціє?

— Префект козацького корпусу — Габданк-Хмель-
ницький.

— Хмельницький?! Чув я про нього багато, хоч
увічі його й не бачив.

— Іще побачите, маркізе, напевно побачите... Це
людина, яка знає, чого хоче. Вояк і освічена людина.
Скритий, хитрий, амбітний, із жилкою володаря. Кон-
де мало кого хвалить, а про Габданка він високої дум-
ки. Чи гадаєте, що він отак собі прийшов до нас? О,
ні! Він вивчає західне військове діло. Східне йому зна-
не, бо бився з татарами й турками, а тепер ознайом-
люється із західнім. Це не кондотьєр, який служить
за гроші, йому потрібна воєнна школа нашого Конде.
Й він учиться. Мої розвідники весь час здають мені
реляції про те, що робить цей козацький префект. А
він без діла не сидить... Знаєте, ми зле зробили, що

не затримали всіх козаків у себе. . . Жолд могли їм дати. . . Парлямент не думав однозгідно, а козаки — гарячі голови, ну й пішла частина їх до еспанців. Тепер десь в Еспанії товчуться. Габданк лишився зі своїми, вірними йому, сотнями в нас. Їм кінчиться незадовго реченець, і ми їх відішлемо додому, в Україну.

— А чи не було б добре, емінінціє, затримати їх у нас, поки не скінчиться війна?

— Можна й це, маркізе. — Кардинал устав і пройшовся по кімнаті. Зашелестіла довга мантия, а на грудях у нього хитнувся дорогий, викладений самоцвітами, невеликий хрест. — Але, — й він зупинився перед маркізом, — нам треба козаків там, на сході, в їхній батьківщині. . . Уявіть собі, маркізе, що можуть зробити серед народу кілька сотень завзятих рубак, які пройшли воєнну школу під нашими прапорами. Тихо сидіти вони не будуть. . . А найпаче тихо не сидітиме і Хмельницький. Повернення козацького корпусу — це наче вкинення великої жарини до тліючого вогнища. А в нашому власному інтересі є те, щоб це вогнище щораз то сильніше тліло. Тому вам і треба їхати до Варшави. . .

— Емінінціє, як далеко можна мені діяти щодо цієї козацької реbelieї?

— Дійте обережно й дуже обережно, маркізе, бо польські шпигуни не сплять. Радник Дедале поінформує вас у Варшаві ближче, бо він має у своїх руках усі нитки до клубка. Дискретно й дуже обережно, — із притиском повторив кардинал. — Якщо будуть важливі новини — шліть негайно гінців. . . Послом до вас від мене буде молодий Шарлюа. Це відважний шибайголова і здібний до таких далеких поїздок. У мого секретаря дістанете залізні листи і гроші. Готуйтеся виїхати ще цього тижня, а до мене зайдіть перед самим виїздом.

Мазаріні підвівся. Авдієнція була скінчена, й маркіз скерувався до виходу.

— Хвилинка, маркізе! — зупинив його кардинал.

— Коли ваш родич, вісконт Кравфорд, вертається до Англії?

— Еміненція знають про нього? — здивувався маркіз.

— Mon cher, — вдоволено посміхнувся кардинал і покивав йому пальцем, — кардинал Мазаріні все знає... Треба, щоб виїхав якнайскоріше, бо можуть бути неприємності... а я їх не люблю. Затямте собі, що Мазаріні знає все...

Маркіз низько вклонився і вийшов. При дверях виструнчилися високі гвардійці. Швидко йшов широкими кам'яними сходами, оздобленими прегарною мармуровою балюстрадою. Назустріч йому шуміла довгою дорогою сукнею вродлива панна із двору королеви й кокетливими бісиками очей глянула на маркіза. Але він, задуманий, не зауважив її погляду, й ображена панна, надувши устонька, пішла до палати.

— Чи справді кардинал знає все? — майже вголос промовив до себе де Терве, проходячи замковим подвір'ям. — Чи справді?!..

Дійшовши до брами, маркіз мусів посторонитися. В супроводі чотирьох багато одягнених вершників на подвір'я в'їжджала запряжена четвернею буйногрових рисаків дорога карета. Золотом блиснули знаки польської корони, а з карети глянули на маркіза холодні, пронизливі очі сухорлявого старшого мужчини.

»Хтось із поляків«, — подумав маркіз. — »Тільки хто, бо лице мені незнайоме. Треба розпитати...«

Біля брами крутився знаний маркізові молодий лейтенант гвардійців, і маркіз підійшов до нього.

— Це хто такий приїхав? — кивнув у сторону карети.

— Новий посол Польонії, — почулася відповідь.

В шинку »Біла Лілея« було глітно й шумно. Шинкар не встигав подавати пиво й вино, а дві моторні служниці увихалися поміж столами, що їх обсіли во-

яки, міщани, крамарі, безжурні голосисті студенти, приїжджі селяни, засмаглі моряки, а навіть і кілька волоцюг. Довкола панував неймовірний галас, хтось поривався співати, циган, блискаючи чорними, як вуглики, очима, вигравав на скрипці, в кутку голосно лаялися крамарі, а смаглочолі райтери грали в кості й подзвонювали рапірами.

Вечір був задушливий. На погідному небі заморгали соромливо перші зорі, й несміливо виставився молодик. Нагло крізь відчинені двері до шинку заглянула голова зі здоровенними вусищами під шоломом, повела уважними очима по присутніх і, не помітивши нічого особливого, щезла. На вулиці протупотіла розмірена вояцька хода.

Патруль...

В кутку просторого шинку, при брудному столику, розмовляло двоє. Старший сухорлявий, із пошрамованим лицем, одягнений у простий і зношений мушкетерський убір, із довгою рапірою при боці й пістолями за поясом, мав суворий погляд і скидався на жолдака, а другий — на крамаря. Був пузатенький, добряче вбраний, з атласним дорогим капелюхом із перами на великій голові. Обидва потиху гуторили.

— То ти кажеш, Андре, що він приїхав. А де стоїть? — смоктав довгу люльку мушкетер.

— Зупинився зі своїм почтом в університетському кварталі.

— Багато з ним?..

— Набереться до десяти. Кажуть, що вельми грошовитий пан...

— Хе, а чому ж би й ні. Корона має гроші.

— А що казав старий Жак?

— Казав пильно слідкувати за ним. Полякам не добре видно з очей. Четверо з них це напевно вояки, пізнати їх здалека, а їхній старший має дуже погану піку. Ще й до того здоровенний...

— А граф... Він їздить сам?

— Ні. Завжди зі сторожею. Дім теж пильнують добре.

— Це погано.

— І я так думаю. Треба буде нам щось придумати.

— Гм. .. — пузатий потягнув смаковито добрий ковток вина. — Побачимо, що зарядить наш ротмістр.

— Він скаже нам добре глядіти. Знаєш, мені все це вже починає набридати. Цісарських шпигів пильнуйся, за лазутчиками Конде дивись, королева витіває свої штучки, а кардинал не вірить нікому й заставляє за всіма слідкувати. . . Здихатися їх усіх не можна.

— Мазаріні наробив собі багато ворогів, тому й боїться, — постукав П'єр люлькою до столу. — Найгірше те, що на дворі йдуть інтриги, а ми на тому терпимо.

— Ще й як! — розсердився пузатий. — Аджеж уже цілий місяць ми не дістали жолду.

— Невідомо коли й дістанемо, — засумнівався мушкетер, — почув я, що гомоніли гвардійці начебто у скарбниці вітер віє. Мазаріні нарікає, що королівський двір витягає силу-силенну грошей, крім тих, які призначені на війну, а з табору Конде кричать, що Мазаріні зумисне не хоче давати грошей, бо ворогує з маршалом. А гроші, як знаєш, на війну потрібні. Формуються додаткові хоругви, відливаються гармати різного калібру. Сам учора бачив — отакенні великі. . .

Їхню розмову перебив голосний крик підхмеленого здоровенного райтера, який покрив увесь галас у шинку:

— Гей, дівко! Неси мені вина! Скоро!!!

Він раптом ухопив розчервонілу від задушшя й поспіху служницю, посадив собі на коліна й почав безсоромно щипати її повні пружкі груди. Дівчина пручалася і кричала. Підбіг шинкар, але райтер так сильно його штовхнув у груди, що він мало не повалився на долівку.

— Гей, ти, лярроне! — гукнув П'єр. — Залиши дівчину в спокої!

Райтер почервонів од люті, різко відштовхнув дівчину й підвівся — плечистий, височенний, із руками-довбнями.

— Що ти сказав, поганцю, що? — наїжився він до мушкетера. — Ось я тебе провчу, як мене зневажати! — І він посунув до П'єра.

Та сталося щось неймовірне. Сухорлявий мушкетер, мов тигр, скочив до нього, блискавичними рухами завдав райтареві два страшні удари в живіт і по шиї, схопив його мов кліщами, підніс угору і жбурнув із цілої сили під ноги колегам напасника.

Всі остовпіли. Ніхто не сподівався, що сухорлявий мушкетер має таку силу, аби махнути здоровенним райтером, наче пір'інкою.

— Боженьку! Оце сила! — закричала захоплено якась жінка.

— Може, ще котрийсь із вас хоче зі мною помірятися? — погрозово звернувся мушкетер до збентежених райтерів, поклавши руки на рапіру. Але вони воліли не зачіпатися з небезпечним сміливцем, лише глипали з-під лоба на нього, а потім квапливо заходилися підводити свого нещасливого товариша.

Тим часом дівчина підійшла до П'єра.

— Дякую вам, що заступилися за мене.

— Немає за що, красуне, — заграв очима мушкетер. — А як тебе звати?

— Звуть мене Антонією, — сказала дівчина,правляючи своє розкуйовджене волосся.

— Буду пам'ятати, — привітно кивнув головою мушкетер. — Андре, розплатись, — звернувся він до пузатого, — нам треба йти.

— Так скоро, м'сьє? — здивувалася служниця. — Адже ви випили лише по кухликові вина.

— Діла, дівчино. — Мушкетер поправив рапіру й пістолі. — Але ми ще зайдемо сюди через кілька днів, неправда ж, Андре?

— Певно, що так. Вино тут добряче, та й дівчатка хороші.

Вийшли на вулицю. Тут і там поспішали додому запізнілі перехожі, проскакало кілька якихось вершників. Було вже досить пізно, а в таку пору парижа-ни неохоче виходили на вулиці, бо всюди сновигали

військові патрулі й кожного зустрічного перевіряли. Це ж воєнний час, тому Мазаріні тримав тверду руку над столицею.

Високо в небі яснів блідолиций, заливаючи вулиці й парки срібlistим саявом. Із поблизького саду до дурощів п'янив соковитий запах ясминю і троянд.

Куранти вдарили повагом північ.

— Ходімо швидше, П'єр, — занепокоївся пузатий, — бо можемо спізнитися, а ротмістр цього не любить.

— Встигнемо. Вже недалеко. Ось повернемо в бічну Сен Маргарет, потім пройдемо ще трохи головною вулицею, а там уже і двір нашого ротмістра.

— Я волів би поспати, П'єр, — позіхаючи, сказав Андре, — це стокроть краще, аніж вештатися вночі по Парижі.

— Бач, чого захотів, — засміявся П'єр. — Наша служба це тобі, голубе, не м'якеньке ліжко у твоєму поганенькому Аржіналі.

— Чому ж поганенькому? — обурився пузатий. — Село як село, а що маленьке, то нічого. Може, це і краще. Але, подумай, люди які у ньому живуть!

— Це ти що — про себе? — поглузував мушкетер

— А хоч би й так! Хто ж віддає більші услуги найяснійшій нашій королевій, як не я — Андре Вазьє, відставний капітан війська її королівської милости, агент на секретній службі кардинала Мазаріні, власник непоганого дворика в Аржіналі й...

— Тссс! — засичав раптом на нього мушкетер. — Чуєш? Наче хтось закричав.

Обидва зупинилися й почали пильно прислухатися, але ніякого крику не почули.

— Це тобі, П'єр, мабуть, причулося.

— Ні. Хтось напевно кричав. Ти знаєш, що в мене слух дуже добрий.

— Може, і кричав, — знизнув плечима Андре, — мало чого вночі не стається в Парижі...

Переходили через невеликий скверик. Був приишклий, мовчазний і тьмяний, бо місячне саяво гу-

билося у верховіттях величезних каштанів. Ніде ні живої душі. Пузатий мимоволі насторожився, а в його руці погрозливо блиснув маленький пістоль.

Повільно посувалися вперед і біля кам'яної лави мало-що не наступили на трупа. Лежав долілиць, а в його плечах виднів загнаний по саму колодку ніж.

Миттєвим рухом вихопив мушкетер свою рапіру, а пузатий із кишені другого пістоля. Обидва скочили під дерево й оглянулися довкола. Всюди було тихо й безлюдно. Постоявши якусь хвилину, підійшли до трупа й перевернули його набік. Це був молодий чоловічина в уніформі капітана французьких драгунів. Переляк і біль спотворили його лице, в одній руці тримав конвульсійно затиснену шпагу, а в другій — жмут схиленої в передсмертних корчах трави. Мушкетер приклякнув і при слабких проблисках місячного сяйва почав уважно оглядати траву. Вона була сильно витолочена. Виходило, що капітан завзято боровся з напасниками, які несподівано наскочили на нього.

Андре розглядав капітановий капелюх, дуже посічений рапірами й потоптаний.

— От тобі й ускочили, — заклопотався він. — Ти, П'єр, часом не знаєш його?

— Може. Десь я бачив це лице, але де... Чи не в замку?.. — П'єр почав іще пильніше придивлятися до вбитого. — Так і є. Він чи не кур'єр кардинала. Згадав!.. Бачив його двічі, як виходив з апартаментів кардинала.

— Дивно... Виходить, що його вбили противники Мазаріні...

— Авжеж не злодії чи грабіжники, бо були б його обчистили. Ось, бач, який дорогий пістоль він має, а не забрали.

— І персня на руці ніхто не діткнув.

Мушкетер обмацав трупа. Ніякого пакету, ані подорожньої торби немає. Або не було зовсім, або вбивники забрали...

— П'єр, ти глянь ось сюди! — і пузатий показав

на спинку кам'яної лави, на якій виднів незугарно накреслений вістрям угору меч.

— Меч! — здивувався П'єр. — Якийсь знак. Його напевно залишили вбивці капітана.

— А може, це так хтось собі колись нарисував, а випадково трапилося вбивство саме тут, біля цієї лави.

— Може й так, Андре, — схвильовано заговорив мушкетер, — але боюся, що сталося воно інакше.

— Ох, лишенько, — забідкався пузатий. — Знову нам новий клопіт.

— Атож, — погодився похмуро мушкетер, — перед нами велика загадка — хто й чому вбив капітана драгунів, і що означає цей таємничий знак: меч вістрям угору?..

III

Розлилися круті ріки
Та й по Україні,
Гей!.. гей... гей...

та й по Україні!.. гей, — дерся молодий Ляшук, гуготів густим басом Артименко, а за ними дружньо підтягали козаки другої сотні козацького зтяжного корпусу, заховавшись у холодку під здоровенним каштаном.

Козаки таборували, бо маршал Тюрєн зупинив свої війська на дводенний відпочинок перед дальшим походом у глиб Еспанії.

Піхота, кіннота й гарматні частини розкинулися як оком глянути на горбкуватих полях довкола села Ель Діаго, розташувавшись величезними мальовничими колами, в яких панував безперервний гомін, іржали коні, ревіла худоба, дзвеніла зброя, диміли вогнища, рухалися важкі обозні хури, скакали вершники й різнокольоровою мурашнею метушилося вояцтво.

Безпека була повна, й козаки навіть не робили рухомого табору, лише Хмельницький наказав тримати скріплену варту. Вартові страшенно нудьгували на своїх постах і як могли приховувалися від палючого південного сонця.

Козаки використовували відпочинок по-своєму. Одні чистили зброю, другі лежали на траві голяком, прикривши грішне тіло рукавом або хусткою, обозні поралися біля возів, гармаші переглядали гармати, кашовари обгризалися зі своїми помічниками, гурти сиділи під наметами і грали в кості. Часто пробігали заклопотані вістуні й метушилися осавули, переглядаючи порядок своїх сотень.

Коло великого намету із сотенним знаком стояла група козаків, а сотник Орленко, хвацько підкручуючи чорний вус, присягався, що піде до префекта і проситиме його, щоб їх, ворожих синів, погнав у першій лаві на еспанські редути, коли вони не будуть його слухати.

Оподалік молодий осавул Дем'ян грізно наслідав уже невідомо котрий раз на високого, тонкостанного й широкоплечого козака Трохима:

— Чи не говорив я тобі, гаспиде, щоб ти не програвався? Як же це ти, сацюго, програв свій жупан?

— Та... якось так сталося... — лупав винувато очима Трохим.

— Ста-лося! — передразнив його осавул. — А ти хоч подумав своєю дурною головою, що тобі буде за це?

— Признаюся, не думав, — чухав козак потилицю.

— Я так і знав! — гримнув люто на нього осавул. — Де ж такий бевзъ, як ти, може про щось думати! От кара Господня на мою голову, й то не перший раз! Хіба ж ти, телепню, не програвся два тижні тому? Кажі!

— Та... той... таки програвся... — щиро признався Трохим.

— Ага! — ще грізніше присікався осавул. — Не думай собі, ворожий сину, що знову дістанеш від мене жупана. Але його до вечора мусиш мати. Роби, що хочеш. А не будеш мати, то так тебе віддубасять, що вічно пам'ятатимеш як одіж козацьку програвати...

Старшина знала, що по полудні у префекта буде рада. Хмельницький із самого ранку подався до головної квартири Тюрена та й ще досі не повернувся, хоч обід роздали вже давно, а префектовий джура ввесь час виглядав, чи він не їде.

Але Хмельницькому не спішилося. Після закінчення наради його в головній квартирі добре пригостили, і він виїхав звідти досить пізно. Вибравшись поза французькі табори, повернув коня й виїхав у поле. Хотів побути насамоті.

Зупинився на березі невеличкого потічка, зліз із

коня і, знявши жупан, розлігся на ньому. Цей потічок майже висох, і вода бігла ледь-ледь помітною змією. Хмельницький лежав непорушно і вдивлявся в голу-бінь ажурного неба, по якому, невідомо звідки взявшись, повагом пливла маленька хмаринка. Перед очима префекта виріс нараз рідний Суботів, постаті синів і пишної Гелени, причулося гудіння бджіл у пасіці, а великі золотисті соняшники привітно закивалися біля тину...

Думки, немов би ці ж самі бджоли, зароїлися в голові, випереджуючи одна одну:

»Що діється вдома? Як рідня? Як тримаються козаки? Треба буде вислати післанця. Гай-гай... далечінь же, Боже мій... Та чи й справді варто висилати? Виходить, що у французів ми вже довго не будемо. А проїхати Францію, Німеччину і Польщу — це дорога, яка забере в теперішніх умовах дуже багато часу. Що й казати, небезпека велика для посланця подорожувати самому. Розважити треба... Старшину слід готувати до несподіванок. А втім, вона й сама рветься додому. Козаки теж. Вони невдоволені. Знаю, знаю... Але нехай потерплять іще трохи...«

Міркування Хмельницького сполохало іржання його коня. Рвучко підвівся й побачив, що недалеко зупинилися два французькі райтери. Вони постояли хвилину, подивилися в його бік, а потім, повернувши коней, поїхали ристю до табору.

— Патруль, — сказав півголосом сам до себе Хмельницький.

Запаливши люльку, він почав розглядати довкілля. Були жнива й де-не-де на полях вузькими темно-червоновими килимками видніла ще незібрана пшениця, жовтіли плеса кукурудзи, рясніли боби і квасоля. Видно було, що тут іще не грасувало воєнство й не понижило збіжжя. Селяни на нивах траплялися зрідка, хіба тут і там біліли маленькими фігурками, ховаючись від сонця під широчезними солом'яними капелюхами. Хоч полудень уже давно минув, проте сонце й далі жарило немилосердно, і Хмельницький

почав розглядатися за якоюсь деревиною, щоб захистити себе від його палючого сонця, коли побачив, що просто на нього мчить козак. Уже здалеку пізнав Чарноту.

— Ледве тебе знайшов, батьку! — вигукнув він, зіскочивши жваво з коня. — Старшина затурбувалася, бо у квартирі Тюрена сказали, що ти вже давно поїхав до табору. Я й подумав, що ти напевно звернув десь у поле, щоб побути насамоті. Поїхав сюди-туди, покрутився на протилежному боці потічка й із тамтого горба побачив нарешті тебе. Не гоже так іздити самому, батьку!

— Не турбуйся, Андрію, — махнув рукою Хмельницький. — Хотів оце відпочити на відлюдді й дати волю своїм думкам. Тут безпечно. Еспанці й носа бояться показати близько нас... Знаєш, із французами одні клопоти, з нашими другі, й так не раз аж голова тріскає.

— А що, батьку, сьогодні врадили? — обережно спитав Чарнота.

— Будемо наступати далі. Тюрен хоче вдарити на королівську армію. Але там доволі великі сили. Французів тепер знову починають скубати цісарці, й парламент тисне, щоб Конде переїхав до військ у Льотарінгії. А він не хоче. На французькому дворі йдуть якісь великі інтриги. Мазаріні не приятелює з Конде, він, мабуть, заздрісний, що той має таку широку славу. А тому пакостить, де може, й заслонюється парламентом. А втім, він не Рішельє. Він хитрий, Андрію, але не є великий... — засміявся Хмельницький.

Вечоріло, як у наметі Хмельницького зібралася старшина. Бурляй у задумі погладжував свої вуса й час від часу про щось тихо шепотів із Ганджею, Джеджалій зиркав непривітно на Золотаренка, бо міцно полаявся з ним, Джулай крутився неспокійно, інші порозсідалися, де хто міг.

Озираючи зібраних пильним оком, Хмельницький підвівся. Стояв перед ними опалений сонцем, кре-

мезний, а його неспокійні чорні очі, здавалося, пронизували їх наскрізь своїм поглядом.

Стало тихо.

— Зібрав я вас, панове-товариство, — почав Хмельницький, — щоб разом подумати, як нам бути далі. Париж іще не сказав свого останнього слова в нашій справі, але виходить, що там є люди, які нас кріпко не люблять. Яка й чия в тому махінація — ще не знаю, отож хочу її розкусити. . . Конде, Тюрен, генерали та обрісти стоять за нами, але парлямент крутить, мов лисиця хвостом і зв'язує їм руки. Оця веремія тягнеться вже давненько. Після відходу наших до союзників, Париж сильно на нас покосився, і зле зробили наші гарячі голови, що перейшли на другий бік. Треба було нам держатися разом, і ми могли б відстоювати наші вимоги. Ми ж мали ліпші кондиції й не були звичайними юргельтниками. Ви всі знаєте, — Хмельницький глянув уважно на зібраних, — чому ми пішли в затинок? Пішли не тому, що нам треба було фортуни, шовків, атласів та зіздочолих румаків. Пішли, щоб навчитися ще ліпше воєнного ремесла, як ми його знали, опанувати західне воєнне діло. Й ми це осягли. За ці два роки нашого затику ми та наші козаки навчилися вдесятеро більше воєнного діла, як знають його ляхи чи турки. Ми пройшли чимало світу, побачили Західню Європу, прославили козацьку шаблю в багатьох боях і не посоромили славного козацького імени. Хто не знає того ближче, думає, що ми є звичайними найманцями, кондотьєрами. Але цілковито інше усвідомлює прекрасно Конде, знають його генерали, знають це в Парижі, знають про це також і ляхи. Як ви самі знаєте, почали до нас від деякого часу добиратися *sans façon*. Зменшили жолд, наших домагань не хочуть слухати, на нас ідуть доноси і проти нас інтригують у Парижі. Дуже пакостять, вашмосці, нам ті ляхи, яких корона висилає до Парижу.

— Чого ж вони, собачі сини, хочуть від нас? — не витримавши, спалахнув Ганджа.

— Коле їм очі наша слава, — спокійно говорив далі Хмельницький. — Новий посол корони вельми нас не любить. У головній квартирі мені натякнули, що він на нас дихає гаспидом. Коли ж воно так, тоді начуваймося, панове-товариство. Будуть нові клопоти...

— Козаки невдоволені, — жалувався Небаба, — обірвалися, із провіантом скупю, жолду не дають як слід, чути нарікання на еспанську спеку, кидаються хвороби різні.

— Обрісти, капітани й ротмістри французькі — компаньйони добрі, — розправив свої пишні вуса Бурляй, — вони не винні, що в Парижі так дуже каверзують нам.

— Шведи теж не погані, — підтакнув сотник Гусак, — рубаки славні й на язик гострі.

— Троїста трясця їм в печінки французьким панам у Парижі і псубратам-ляхам! — вибухнув Джеджалій. — Виходить, панове, що нас хочуть позбутися, а коли так, тоді немає нам чого тут вештатися — вертаймо в нашу Україну.

— Як будемо тут довго, то запропастимо всіх козаків, половина їх вимре від різних недуг, — докинув Золотаренко.

— А як воно, батьку, з нашим договором? — раптом запитав Чарнота. — Чи ми можемо, коли захочемо, залишити французів?

— Із договором справа така: я укладав його із графом де Брежі, й договір, підписаний нами, прийняв Мазаріні. Ми не визначали реченця нашої служби й добре зробили. В договорі була клявзуля про те, що одна сторона може виповісти службу другій, коли матиме на це причину. Я ставив свої вимоги, і Париж на них спочатку погодився, але вийшло інакше. Після Дюнкерку французи порушили угоду, й Солтенко відійшов од нас до союзників. Французи далі порушують умову, й ми маємо право виповісти їм нашу службу. Коли ж це зробимо, то втратимо претенсію на те, щоб мати безкоштовний перевіз до Гданську. Тоді мусять платити за перевіз самі.

— Й заплатимо, матері їх ковінька! — сердито озвався Ганджа

— Стривай, Ганджо, не вихоплюйся поперед батька в пекло, — спокійно заговорив Чарнота. — Кажеш, заплатимо. Аджеж сам знаєш, що грошей у нас кат-ма. А перевіз цілого корпусу буде коштувати багато. Це тобі не жарти — перетранспортувати нашого брата аж до Гданську!

— Поїдемо суходолом, як не можна морем, — не здавав своїх позицій розлючений Ганджа.

— Куди? А ти не подумав, що не пройдемо через Німеччину? Таж цісарці зроблять із нас локшину...

— Свята правда, — закивав головою Бурляй. — Ми з цісарцями билися здорово, й на нас вони люті.

— То як же це виходить? — захвилювався Орленко. — Пропадати нам тут, чи що?

— Чому пропадати? — повчально заговорив Чарнота. — Ще так зле немає з нами. Погані ми були б козаки, якби не знайшли якогось виходу.

І він глипнув меткими очима на Хмельницького, який сидів, прислухаючись до розмови.

Мерехтіло полум'я свічок, виблискуючи золотом на шаблях і пістолях. Заблищала золота сережка у вусі Орленка, ще дужче похмурнів Ганджа. Чарнота щось знав, але не хотів говорити. Всі нетерпляче очікували, що скаже Хмельницький.

— Будемо думати над цією справою, панове-товариство, — підвів очі Хмельницький. — Це правда, що землю німецькою не пройдемо, бо цісарці нас виб'ють до ноги. Треба буде вертатися морем, і гроші на подорож мусимо знайти. Залишіть цю справу мені. А зараз ми повинні встановити одне: чи всі згодні, щоб вертатися в Україну, чи, може, хтось думає інакше?

— Всі згодні! — загули зібрані.

— Коли так, то слухайте, вашмосці. Козакам не треба нічого покищо говорити, але так, злегка, слівце де-не-де можна вкинути та вичути їхню гадку. Деякі з вас пойдуть у дорогу вже таки в цих днях. Не зашкодить нам знати, що робиться в Мюнстері, а також

пронюхати яким вітром на нас віє в Парижі ще перед тим, заки будемо починати розмови про наш вихід з їхньої служби. Треба розвідати, що там ляхи колотять проти нас. Бережіть козаків, вашмосці. Кожний із них буде нам потрібний, бо невідомо, що доля нам зготує в майбутньому. Я мушу в міжчасі довідатися від Оссолінського, що там чути із плянами короля про війну з бусурменами. Вийдемо з тих опалів, пановетовариство... вийдемо...

Старшина схвально закивала головами. Всі знали, що Хмельницький не говорить так, аби тільки сказати. Знали, що він і воєнне діло тримає в кишені, й на королівських дворах уміє обертатися та може запхати за пояс навіть найхитрішого політика...

Розходилися пізно.

Хмельницький зненацька зупинив Капусту.

— Завтра, Лавріне, виїдеш до Мюнстеру. З тобою поїде осавул Чугаєнко. Латиною він рубає як своєю рідною мовою. Вчився в єзуїтів. Тож готуйся в дорогу. Рано пришли до мене Дубенка. Треба буде, щоб він знову майнув до наших по еспанській стороні. В дорозі до нас знаходиться Верещака, але він мусітиме їхати до Парижу...

Вже давно проминула північ, а в наметі Хмельницького все ще горіло світло.

— Не спиться нашому префектові, — говорили вартові.

А Хмельницький тим часом розмашистим письмом щось швидко записував на широкому листі, а його погляд іще швидше пробігав по карті Європи.

Париж... Мюнстер... Варшава... Данціг... Стокгольм... Стамбул... Київ...

Хто може знати замисли префекта Хмельницького?!

IV

— Ніколи не сподівався зустріти тебе тут, у Мюнстері, — мружив радісно очі Четвертинський.

Сиділи при масивному округлому столі у просторому шинку »Під Золотим Орлом« і пили гіркувате пиво. Капуста вже встиг довідатися, що князь Григорій Четвертинський приїхав нещодавно у складі коронної делегації на мирові переговори. Довелося йому вже побувати й в Оснабрюку, а тепер сидить у Мюнстері, ходить щодня на скучні втомлюючі наради, а у вільний час крутить романи із вродливими жінками.

Зналися вже давно. Капуста шанував старого князя Четвертинського, мецената культури, який твердо тримався прадідівської віри, будував монастирі, закладав школи й захищав православну віру від польських утисків. Григорій вдався до старого князя: любив дружити з козаками, не був гординею й міг випити чарку навіть із найпростішим козаком.

Тому Капуста вельми зрадив, зовсім випадково зустрівши в Мюнстері Четвертинського, бо це йому значно улегчувало полагодження тих усіх справ, які йому доручив Хмельницький, висилаючи його з Чугаємком до цього міста.

— Що ж там у нас нового, Григоре?

— У нас? — і Четвертинський знизнув раменами. — Коли хочеш, щоб я тобі говорив про нашу Русь, то нічого потішаючого тобі не скажу. Ляхи затискають і гноблять наш нарід. На Січі в реєстрових немає порядку. Кодак сторожить Січ. Митрополит пактує з панами. . . Як десь кріпаки збуряться, то в панів не бракує канчуків і заліза, а посадити людину на паль — це їм не новина. Коли ж хочеш знати, що діється в ля-

хів, треба бути у Варшаві, звідки і я приїхав. Оссолінський старіється й не може тримати в руках розгуляне шляхетство. Король хворіє й бавиться з любасками. Він, властиво, не є нездара, колись навіть великі амбітні пляни мав, але тепер... — і Четвертинський махнув рукою, — йому не до них, його з'їдає хвороба і шляхетська сваволя.

— А як тепер корона ставиться до бусурманів?

— Оссолінський виляє хвостом. Корона не може йти війною на турків, бо шляхта не хоче війни та її боїться. Король, Оссолінський та ще дехто, може, й хотіли б довести до війни, але вони самі безсилі. Раз у сеймі цього року були підняли цю справу, то, кажу тобі, шляхта вчинила такий рейвах, що маршалок мусів перервати нараду.

— Виходить, немає надії тепер, що ляхи піднімуться на бусурманів.

— Ніякої. Шляхта не рушиться. А партія Оссолінського заслаба, щоб переперти в сеймі цю справу.

— Гм... Хмельницький думає, що все таки подібної можливості не можна відкидати.

— Хмелеві політичної кебети не бракує. Мій батько має завжди високу думку про нього. Але, на жаль, це, що я сказав, Лавріне, є *dictum acerbum*. А друге: Хмель уже поверх року товчється на заході; якби він був удома, може, щось і вийшло б. Король теж цінить його. Для козаків дуже корисною була б війна з турками, бо, сам знаєш, коли корона вплутається в якусь війну, тоді все кличе козаків на поміч. Що ляхи ламають договори опісля — це справа інша. Але козакам є важливе бути великою силою, бо тоді вони можуть вимагати від ляхів пільг і полегш для нашого народу. Такої козацької сили ляхи бояться, а противники Оссолінського небо порушать, щоб до того не допустити. А тим часом Україна кипить. Прочуваю, Лавріне, що там настануть великі діла. Терпець народові увірветься, бо все має свій кінець. Корона слабне внутрі. Мій батько, а він мудрий чоловік, стурбовано дивиться на це все, бо вбачає жажливу грозу, яка може

пройти над Україною. Вона здатна пірвати у свій вир і наш рід, рід Четвертинських. Для нас це буде тяжкий іспит. Мої брати віддано служать короні. Я тримаю з батьком, як тобі відомо. Хто знає... — і Четвертинський похитав головою, — чи не прийде час, коли проти брата стане брат...

— Треба нам провідника, Григоре, провідника великої політичної кебети, розуму та відваги, щоб зміг підняти Русь проти корони.

— І Русь має такого, Лавріне.

— Про кого думаєш? — метнув іскристими очима на Четвертинського Капуста.

— Про того, що й ти...

Їхні погляди зустрілися.

Мюнстер вирував як справжній Вавилон. Кого тільки можна було тут побачити на вулицях, базарах, у заїздах і шинках! Походжали поважно радники різних посольств — златоглаві, в атласі і шкарлаті, — метушилися непосидючі італійці, біліли над спаленими південним сонцем лицями пишні чалми, червоніли фези, товпився всюди военний люд, кричали й захвалювали свій товар купці.

В крамницях і на базарах найбільше було різного шовку й уборів, зате дуже мало їстівних продуктів. Війна різбила свій слід й на багатому Мюнстері, до якого з'їхалися чи не з усієї Європи численні посольства, супроводжувані великою кількістю слуг, кухарями, а то й цілими валками дебелих возів, повних провіанту і дорогих вин. Товклися по місті галасливі моряки, рибалки торгували рибою, не бракувало тут і різних ошустів, які використовували легковірних роззяв, продаючи їм, замість чародійно-лікувальних зел, звичайну сушену траву або листя.

Біля костюлу св. Анни на траві розсілися райтери й завзято грали в турму, лаючись при тому непристойно, й зовсім не зважали на прохання старого монаха,

який уговорював їх, що вони гріховне діло чинять на землі, посвяченій під Божу обитель. Слухаючи монаха, райтери лише реготали й доказували йому, що земля всюди Божа й що ніхто не може заборонити їм посидіти на травичці та полюбуватися чудовим соняшним днем. Свою аргументацію райтери скріплювали такою сороміцькою лайкою, що бідний монах аж вуха затуляв, а статечні перехожі, жахаючись, утікали чим хутчіше.

Галабурди вибухали в місті часто й мюнстерська сторожа в зелених каптанах, озброєна до зубів, пильно зорила за порядком, умить хапала гарячих шибайголів і волокла їх до цухгавзу.

З цитаделі грізно чорніли наведені на місто гарматні гирла, й гордо повівав прапор Мюнстеру.

Чугасенко вже встиг закинути оком на вродливу донну Марію Ізабеллу Льюрентіно, дочку багатого венеційського купця, й нашіптував їй щось до вуха, від чого панна червоніла та хвилювалася, споглядаючи щохвилини, чи батько не косить оком на її розмову з молодим чорновусим чужинцем. Але старий купець був дуже зайнятий своїм ділом, а служба товпилася у просторому складі, заваленому різними шовками, сукнами й матеріялами, бо вельми багатий був дон Альфонсо Льюрентіно, так що й ніхто й не звертав на молодих уваги.

Донні Марії дуже подобався стрункий молодий чужинець, який говорив по-німецькому із сильно помітним акцентом і казав їй, що він із-над далекого Бористену. Де той Бористен, донна Марія так і не спитала, але встигла йому сказати, що ранком другого дня буде в костьолі св. Петра. Там він її побачить, і, може, вона познайомить його з батьками. А тепер він мусить іти, бо батько, як побачить, буде сварити, що вона не пильнує купецького діла.

Й донна Марія так зальотно глянула на козака, що Чугасенкові аж серце забилося живіше. . .

Хвацько збивши на потилицю капелюх, прикрашений буйнопір'ям, і поправивши рапіру, Чугасенко з веселим посвистом пірнув у товпу. Сонце вже схилялося

до заходу, й він ураз пригадав, що слід би дещо попоїсти, та почав розглядатися по вулицях. Із трудом знайшов невеличку таверну, й огрядна господиня подала йому рідку юшку, в якій плавали маленькі шматочки м'яса. Подала теж кусень чорного хліба і кухоль пива.

Але поїсти спокійно Чугаєнкові не довелося. . .

До таверни звалився з гамором цілий гурт цісарців із різних мушкетерських полків. Це були рубаки й шибайголови, з пошрамованими лицами і суворими вояцькими поглядами. Видзвонюючи зброєю, вони, лаючись, знімали шоломи й настирливо вимагали від хазяйки велетенських кухлів пива. За нього платити не поспішали й завзято торгувалися з хазяйкою, яка, будучи призвичаєна до подібних гостей, також непогано гострила свого язика з лайливою воячнею.

Чугаєнко спершу не звертав на солдатську ніякої уваги, але згодом помітив, що один вусатий мушкетер починає до нього пильно придивлятися й час від часу шепотіти зі своїми товаришами. Це його насторожило, й він поспішав чим скоріше з'їсти та піти геть, бо мушкетери все грізніше на нього споглядали. Вкінці високий мушкетер підвівся і, притримуючи рапіру з визивним виглядом повільно підійшов до Чугаєнка.

— Чи не бачив я тебе десь, вашець? — заговорив він, глянувши похмуро на козака.

— Думаю, що ні, — спокійно відповів Чугаєнко, не перестаючи їсти.

— А я кажу, що так, — визвірився мушкетер. — Чи я часом не мірявся з тобою під Вільямдорфом, га?

— Вперше бачу тебе, вашець. Та й під ніяким Вільямдорфом я ніколи не бував.

— Donnerwetter! — заgrimів мушкетер. — Чи ви чуєте, що він говорить, — звернувся до своїх колег. — Аджеж я добре тебе пригадую, ланцю! Хіба ж ти не з козацького корпусу? А вони, пеські сини, спустили нам чимало крові під Вільямдорфом! Чи не правду я говорю, Альфреде?!

— Ganz recht! — притакнув рябуватий здоровило. — Вони, псявіри, рубалися там, наче скажені.

— Я добре собі затамив твою пику, — їжився грізно на Чугаєнка мушкетер, — адже це ти, чортяко, шмагонував тоді мене шаблюкою у плечко. Ось тепер я тобі віддячу!..

В його руках погрозово блиснула рапіра, а мушкетери, схопившись із місць, тіснилися біля столу. Чугаєнко зірвався, блискавично вхопив важкий дубовий стілець, жбурнув ним із цілої сили у високого мушкетера і стрімголов метнувся до дверей, перекинувши стіл на мушкетерів, які хотіли побігти за ним. Але той уже був на вулиці й кинувся прожогом у натовп. За ним із несамовитими криками і лайкою вибігли мушкетери, намагаючись протиснутися між перехожими. Проте вони за хвилину втратили Чугаєнка з очей і, лаючись на всі лади, вернулися назад до таверни.

Тим часом Чугаєнко скрутив у вузький бічний провулок, хутенько пробіг ним, вийшов на широку вулицю Фрідріха й подався нею до заїзду, де зупинився з Капустою. Він був досить далеченько, й Чугаєнко мав на думці таки докінчити свою перервану вечерю, але по дорозі йому нічого путнього не траплялося, й він, дуже невдоволений та напівголодний, врешті добився до заїзду. Цей заїзд був досить великий і мав чимало маленьких нікчемних кімнаток, за які господар дуже дорожився, але козаки почували себе вдоволеними й із того, що знайшли собі бодай сякий-такий притулок у перелюдненому Мюнстері.

Вечоріло.

З тяжкою бідою Чугаєнко домігся в господаря вечері й, поївши дешицю, подався сходами вгору до своєї кімнати. Але тількищо переступив поріг, як раптом щось важке впало йому на голову. Він почув пронизливий гострий біль і втратив притомність...

V

Запанувала гнітюча мовчанка, лише писарі шкряботіли по паперах своїми перами.

Кам'яніли незграбними сутулуватими постатями, огорненими дорогими атласами, пленіпотенти віденського двору, білили розкішними мереживами на ковнірах засмагли еспанці, важко розвернулися на вигідних кріслах із високими спинками посли французького двору, бундючно поглядали довкола висланники польської корони, хитро зиркали з-під лоба бородаті москвини, нервувалися буйні семигородці, застигли нерухомо й мовчазно біляві шведи, мерехтіли самоцвітами хрести на грудях папських послів — нунціїв і єпископів, — жалобою віяло від чорних голендерських шат і грайливо цвіли дорогі убори пленіпотентів німецьких електорів.

— Вето! — повторив іще раз князь Травтмансдорф.

Кардинал Фабіо Чігі склав на столі свої білі пухкі руки й замкнув на хвилину очі. Розважав над сказаним і думав, що робити далі. Було ясно, що цісарські посли не йдуть на вимоги французів. Видно теж, що і шведи не дуже то хочуть погоджуватися на вимоги союзників, маючи на умі свої власні інтереси.

— Чи достойний посол його величності вважає, що справу міст нам сьогодні не годиться обговорювати? — лукаво прищулився князь Д'аво.

— Ставлю вето! — впирався князь Травтмансдорф.

— Чи, може, достойний посол його величності вислати нам причини свого вето? — повільно запитав кардинал.

— Його величність іще не прислав мені уповноваження говорити про справу міст Філіппсбургу і Брайсгау, — відтяв князь.

— Чи я маю звернути увагу достойному послові його

го величності імператора, що справу міст нам треба вирішити якнайскоріше? — сухо зауважив шведський пленіпотент, князь Йоган Оксенштерна.

— Це я сам знаю, ексцеленціє, — побагрянів князь, — але без виразного рішення його величності не можу сьогодні сказати в цій справі ані одного слова.

— Як довго ми будемо тупцювати на одному місці із-за якихось там нікчемних двох міст? — невдоволено кинув польський посол.

— Це не якісь там нікчемні міста! — спалахнув цісарський посол. — Це ключові міста цісарства. Достойний посол Польонії це добре знає, й дивує мене вельми його такий легковажний підхід до тієї справи. . .

За вікнами сміялося золотим промінням сонце, голубіло безбережне небо, випиналися гордо високі верхи веж могутнього мюнстерського собору, й темнува-тою червенню розливалось море мюнстерських череп'яних дахів.

У коридорах лунко гриміла вояцька хода. Писарі позіхали, бо робити було нічого. . .

Над кріслами цісарського посольства чорний орел, розшитий на прапорі, грізно супився на французькі лілеї.

Кардинал усміхнувся в думці: »А все ж таки ці лілеї обірвали крила тому хижакові!«

Нюрнберзькі дзигарі лунко вдарили полудне, й кардинал Чігі підвівся і сказав:

— Закриваю консиліум до завтра.

— Кривим танцем ідемо, кінця йому не знайдемо, — засміявся, виходячи із залі нарад, Четвертинський.

— Е, ваша княжа мосць щойно приїхали сюди, а я в тому клятому Мюнстері стовбичу вже другий рік, — махнув зневажливо рукою пишно вбраний польський шляхтич. — Остобісіло зовсім. . .

При виході блиснули галябарди, й вартові завмерли на своїх місцях, віддаючи почесь.

Посли висипалися на подвір'я, де вже їх ждала служба, карети й осідлані коні.

— Філіппсбург і Брайсгав утрачені для цісарства, —

сказав із легким притиском маркіз де Саблі, розминаючись на подвір'ї з цісарським послом, князем Йоганном із Гайдемару.

— Це ми ще побачимо, — сухо одрізав князь.

— Вони втрачені для цісарства, — діловито продовжував маркіз.

— Воєнна фортуна змінна. Сьогодні ви перемогли, а завтра перемога може бути за нами.

— Не обманюйте себе, князю, — посміхнувся французький посол, — ви добре знаєте, що цісарство й союзники війну програли. Треба укласти мир. Чим скоріше, тим ліпше.

— Це правда. Але все таки Франція чи не найбільше скористає з цієї війни. Ви ввійшли в неї пізно, зі свіжими силами, й перерішили її у свою користь. Ми ослабли, а ви прийшли до голосу в Європі.

— Гряде доба великої Франції. Й ми будемо великими в Європі, чи це кому подобається, чи ні.

— Ви мали кардинала Рішельє, маркізе, й він зробив цю Францію великою. Шкода, що ми не мали такого Рішельє в себе. — із жалем сказав князь.

— Меч. Ось такий.

І Верещака поклав перед префектом на столі шматок паперу, на якому був намальований меч.

Префект, сухорлявий мужчина, вже з посрібленою сивиною та з розумним і вдумливим поглядом, уважно оглянув папір з усіх сторін.

— Т-так. Знову цей знак. Уже втретє ми зустрічаємося з ним. А в кожному випадку є якесь убивство.

Його розумні очі спочили на Верещаці.

— Розкажіть. . .

У кімнаті було спокійно. З великого портрету, оздобленого золотистими рамами, лагідно всміхалася королева Анна, а на столі префекта бронзою ясніло невелике погруддя кардинала Мазаріні. Префектів писар

кудись вийшов, і на його столі вершилися купи списаного паперу. З коридорів доносився гамір.

За вікнами височіли будинки королівських митників, і стріляла в небо своєю гострою вежею церква святого Августина.

— Повернувся я до гостинниці доволі пізно. Могло бути добре по півночі, — почав повільно Верещака.

— Так і було, — кивнув префект. — Вас привезли до гостинниці?

— Я взяв дорожку.

Префект похитав заперечливо головою.

— Вас привіз каретою кучер маркізи де Легарт.

— Ви справді добре поінформовані, — ледь-ледь підсміхнувся Верещака.

— Наша секретна служба працює не погано. Скажіть, ви давно знайомі з маркізою?

— Декілька років. Позналилися ми у Варшаві, де її чоловік перебував у складі французького посольства.

— Маркіз де Легарт був чоловіком високої класи. Не правда ж?.. Але розповідайте далі...

— В гостинниці вже всі спали. Двері відчинив заспаній слуга й посвітив мені на сходах. Двері до моєї кімнати не були замкнені й, засвітивши, я побачив, що мій товариш лежить на долівці в калюжі крові, а біля нього знайшов оцей знак.

— Ви питали господаря і слуг, чи вони зауважили щось підозріле? Хто приходив до гостинниці?

— Питав, але вони присягалися, що нікого стороннього не було. Окрім мене й якогось купця з Гавру, ніхто зі сторонніх осіб у гостинниці не зупинявся. Але, обстеживши цю справу ближче, я побачив, що вбивники перелізли через мур до городу, приставили до стіни драбину й дісталися до кімнати крізь вікно, яке напевно не було зачинене.

— Кажете, вбивники? Думаєте, що їх було більше?

— Сліди показали мені, що їх було двоє, при чому один із них кульгавий.

— Звідки ви знаєте про його кульгавість? — здивувався префект.

— Відтиски слідів на м'якій землі в городі, де росте цибуля, виразно виявили, що один із них був кульгавий, бо права його стопа йшла значно глибше й боком у землю, як друга, а це трапляється лише в таких випадках.

— Бачу, що ви добре обзнайомлені з подібними справами, — змружив очі префект. — А чи не помітили ви чогось підозрілого під час вашого побуту в Парижі? Наприклад, чи зауважили, щоб хтось за вами слідкував, або чи ваш товариш згадував про щось подібне?

— Ні, нічого я не помітив, ані товариш не говорив мені нічого. До речі, він був уперше в Парижі й нікого тут не знав.

— А все таки знайшовся хтось, хто вирішив його вбити. Хто ваш товариш? Він військовий, — розумію. . .

— Хорунжий козацького корпусу. Воював під Дюнкерком.

— Вбивники нічого не забрали? Листів ніяких?

— Ні, я мав при собі всі листи.

— Думаю, що вбивники плянували вбити вас, але потрапили на вашого товариша й хтозна чи не вбили його, замість вас. При теперішній военній суматосі все можливе, а ще в Парижі. Я підозріваю якусь пов'язаність цього вбивства вашого товариша з попередніми вбивствами, а вони, як виглядає, мають політичний характер. Декілька тижнів тому був убитий на дорозі до Парижу капітан із військ Конде, а два тижні тому вбито кур'єра кардинала. При обидвох убивники залишили такий самий знак, що і при вашому товаришеві. Ця справа вимагає пильної уваги. Мушу з нею піти до кардинала. Ви затримуетесь довго в Парижі?

— Декілька тижнів.

— Гаразд. Я дам вам охорону, яка буде непомітно наглядати за всім, що робиться коло вас. Самі ви теж бережіться. Ми не хотіли б, щоб кавалір із далекої України, який воює під нашими прапорами, згинув у Парижі. В міжчасі я поставлю на ноги всю мою секретну

службу. Коли тільки щось буду знати — зараз же повідомлю вас.

Префект устав і подав Верещаці руку. Вийшли на коридор. Префект покликав до себе кивком руки якогось військового й, показуючи на Верещаку, щось йому говорив.

Перед церквою св. Авґустина Верещаку зупинив якийсь уже немолодий і до гидоти брудний обірванець, тицьнув йому до рук листа й миттю щез у натовпі перехожих.

Здивований Верещака розкрив цей лист. У ньому не побачив нічого написаного, лише намальований вістрям угору меч.

»Погроза!« — майнула думка. Завагався на мить, чи не вернутися до префекта й показати йому, але в тій хвилині біля нього зупинилася карета, з якої ви zirнуло гарне личко маркізи де Легарт.

— Я не можу тебе діждатися, — з легким докором сказала маркіза, простягаючи Верещаці свою маленьку ручку. — Що сталося?

Верещака мовчки подав їй листа.

Чугаєнко ворухнувся й розкрив очі. Було страшенно темно. Всюди панувала мертва тиша. Спробував підвестися й відчув сильний біль у голові. Все ж таки сів і ствердив радісно, що руки й ноги не були зв'язані.

Встав.

Обережно простягнувши перед собою руки, посувався вперед. За хвилину руки зударилися з кам'яною вологою стіною. Він обернувся і почав ступати у другий бік. Те саме. Повернувшись у другу сторону, нащтовхнувся на залізні двері й почав общупувати їх руками. Були вузькі й заржавілі. В них видніло малесеньке віконце, яке було замкнене, і як Чугаєнко не пробував своїх сил, щоб його відкрити, воно не подалося.

— Клятий кам'яний мішок! — замуркотів він сердито. — Цікаво, хто мене сюди запроторив і де це я знаходжуся?

Голова ззаду сильно боліла, й Чугаєнко намацав на чуприні щось липке. Кров...

Почав пригадувати. В гостинниці нічого підозрілого не зауважив. Зараз... зараз... Ага! Двері не були замкнені. Відчинив і ввійшов до кімнати. Щось його страшенно вдарило по голові й він утратив свідомість. Значить, хтось уже чекав на нього в кімнаті, приголомшив і забрав зі собою.

Але хто? І як довго він уже перебуває у цьому підземеллі? Напевно, вже довгенько, бо чувся здорово промерзлий. Нагло почув якісь голоси й тупіт. Миттю положився на кам'яну підлогу і примкнув очі.

Смолоскип освітив низький і вузький кам'яний лъох із вологими, аж поцвілими від старости стінами. Над Чугаєнком нахилилися два вусаті обличчя.

— Що? Він іще не очунав? — буркнув один.

— Очунаємо його скоро, Казіку! — реготнув другий і болюче штовхнув Чугаєнка чоботом у бік.

— Гей! Ти ще живеш, хаме? — загорлав він польському.

»Поляки!« — здивувався Чугаєнко. — »Треба вдавати тяжко побитого«.

Він голосно застогнав і, поволі, мружачись, почав розкривати очі.

— Ов! Аж так зле з тобою, небоже? — здивувався той, кого було названо Казіком.

У світлі смолоскипу Чугаєнко побачив, що це були вояки в кольчугах поверх шкіряних каптанів, у важких ботфортах, обвішані від ніг до голови зброєю.

— Немає ради, — сказав перший. — Мусимо його якось притранспортувати до пана Криштофа.

»Хто такий Криштоф?« — гарячково думав Чугаєнко. — »Й чому його схопили ляхи?«

Вояки підняли Чугаєнка, взяли під пахви й майже поволікли його довгим темним ходом, який згодом почав ширшати. Піднявшись угору високими крути-

ми сходами, вони опинилися у просторому кам'яному склепі, скупо освітленому смолоскипами. Всюди стояли різні дивні приладдя, звисали ланцюги, видніли якісь зубаті колеса, а в широкій печі жевріло вугілля.

»Катівня!« — з жахом подумав Чугаєнко.

Біля печі стояв здоровенний із диким виразом обличчя мужчина й залізним гаком штовхав у ній вугілля, а коло грубого дерев'яного столу сидів чоловік в уборі польського шляхтича.

Чугаєнка підвели до шляхтича. Він довго міряв його своїми злучими неспокійними очима, а потім заговорив по-польському, карбуючи чітко слово за словом:

— Зі мною, козаче, жартів немає. Як скажеш правду — будеш жити. Як ні — то гляди, що тебе чекає! — і шляхтич показав рукою на приладдя тортур. — Тому раджу тобі говорити правду.

— Хто ви такі й чого хочете від мене? — спроквола заговорив Чугаєнко.

— Хто ми, це не твоє діло знати. А чого ми хочемо від тебе, то я тобі зараз скажу. З якою метою приїхав сотник Капуста до Мюнстеру? Що казав йому робити в Мюнстері ваш Хмельницький? Говори!

»Ага! Вони хочуть знати, що ми робимо в Мюнстері. Треба крутити, як лише вдасться« — подумав Чугаєнко й почав невинним голосом:

— Я лише простий козак. Звідки ж мені знати, що Хмельницький казав чи доручав моєму панові сотникові. Сотник покликав мене і сказав таке: »Приготуй все, що потрібне, в дорогу й поїдеш зі мною до Мюнстеру«.

— Гм... кажеш, що ти лише простий козак, і сотник забрав тебе до Мюнстеру, щоб ти тільки йому товаришував? — глумливо запитав шляхтич.

— Найсвятіша правда! — закивав головою Чугаєнко.

— До сту дяблув! — скипів нагло шляхтич. — Ти, хаме, відважуєшся брехати мені в живі очі, що ти простий козак і нічого не знаєш. Я з тебе жили ви-

мотаю на дибі, коли не скажеш мені всієї правди. А хіба ж, схизматику, ти не осавул третьої сотні козацького корпусу й не права рука сотника Капусти?

— Ви помиляєтесь, вашмосць, — спокійно заперечив Чугаєнко. — Це мій брат, Іван Чугаєнко, є осавулом у тій сотні. А я — Андрій Чугаєнко — лише рядовий козак тієї сотні.

Спокійна відповідь козака цілковито збила з пантелику шляхтича, й він, пихкаючи сердито, роздумував хвилину, а потім гаркнув до вояків:

— Заберіть цього телепня до льоху!

VI

— Ви сеньйор капітано Капуста?

— У власній особі.

— Донна Марія говорила мені про те, що ваш товариш пропав кілька днів тому, й дуже прохала мене допомогти вам його розшукати.

Невеликого росту, але кремезний, іще не старий венецієць, із чорною гострою борідкою, розсівся вигідно у кріслі, поклав на стіл свій широкий, оздоблений пір'ям, капелюх і тонку з дорогими прикрасами палицю, а потім притягнув до себе чарку з вином.

— Ваше здоров'я, капітано!

Капуста підніс чарку також. Венецієць виглядав на людину бувалу й не в тім'я биту. А втім, донна Марія його запевнювала, що дон Фредо Кастроні зможе йому допомогти в розшуках за молодим Чугаєнком, який так дуже припав їй до вподоби.

Сиділи в невеликій затишній гостинниці на передмісті Мюнстеру. З огляду на ранній час вона була майже порожня, тільки посередині сиділи угорські купці зі своїми помічниками. Приїхали вони, як виглядало, з товаром до Мюнстеру, бо надворі їхні озброєні слуги пильнували важкі, обв'язані попонами, вози. Жінки поралися в кухні, і звідти доносився гострий запах смаженої цибулі. Череватий господар гостинниці час від часу потягав ром і вдоволено крехтав, утираючи губи широкою долонею.

— Меч? Гм... — мугикнув Кастроні, обертаючи на всі боки шматок паперу, який подав йому Капуста. — Нічого більше ви не знайшли в кімнаті?

— Нічогісінько. Все було на своєму місці, й жодна річ не пропала.

— Гм... — знову мугикнув Кастроні. — Це політична справа, капітано.

— Чому так думаєте?

— Цей знак насуває мені таку думку. Я вже не раз бачив його. Ось послухайте!

І Кастроні, глянувши довкола чи їх не слухають, почав півголосом оповідати:

— Ви знаєте, капітано, що турки є нашими смертельними ворогами. Венеція мала, а Порта — це велика імперія. Нам дуже важко доводиться жити в суспільстві з невірними. Лише хитра і гнучка політика наших дожів утримала дотепер Венецію від того, що на венеційських вежах не майорить сьогодні зелений прапор ісламу. Теперішній наш дожа, хай Бог збереже його нам на довгі роки, веде широку торгівлю в цілому світі. Його товар купують так само радо у Стокгольмі, як у Данцігу, Московії чи далекій Індії. Два роки тому він вислав до Данцігу два брига з товарами. На одному з кораблів був його братанок Рафаель, який їхав послом до польської корони. Продавши товар, дон Рафаель із поважною сумою грошей і поштом подався до Варшави, полагодив там усі справи, що їх доручив йому дожа, й почерез Угорщину вертався додому. Але в дорозі він безслідно пропав. Пропали і гроші, майже двісті тисяч дукатів — сума, що й казати, величезна. Дон Рафаель зник із гостинниці так само, як і ваш товариш, а ті, котрі схопили його, залишили той самий знак меча, що його ви знайшли в кімнаті вашого схопленого товариша. Очевидно, що дожа підняв рейвах. Його послі негайно виїхали до Семигороду і Варшави, почалися інтенсивні розшуки, але за дон Рафаелем і слід пропав. Рік тому франконські купці привезли дожі листа від амалійського паші, в якому він писав, що дон Рафаель живе й може бути випущений на волю за великим окупом — сто тисяч дукатів.

— І дожа викупив братанка?

— Не було іншої ради. Мусів заплатити невірним сто тисяч дукатів, і паша випустив дон Рафаеля. Тур-

ки дотримують слова в таких випадках. Дон Рафаель вернувся до Венеції, твердо переконаний, що його схопили або поляки, або цісарці й ганебно продали туркам, а вони радо купили його, бо знали, що здеруть за нього великий окуп.

— Але чому дон Рафаель думав, що його схопили поляки чи цісарці? — цікавився Капуста. — Який інтерес могли мати в тому одні і другі?

— Річ у тому, що наш дожа накладає зі Семигородом і підтримує Ракочія, якого ненавидить корона й не терпить Відень. Агенти Варшави чи Відня дуже дошкульно вдарили дожу по гаманці. Він утратив гроші за проданий товар, а також мусів заплатити окуп, — отже пропало йому триста тисяч дукатів. Дожа доручив був мені просліджувати цю історію, бо я досить добре обізнаний із різними шпигунськими справами, які справжнім павутинням обмотали сьогодні Європу. Думаю, що вашого товариша схопили агенти союзників, бо їхня сітка розкидана по всіх-усюдах. Належать до неї й поляки, які працюють по лінії королеви Марії, котра, як вам відомо, тихцем підтримує Відень і Мадрид. Звичайно, у випадку схоплення вашого товариша, як його звати... Чуга...

— Чугаєнко, — допоміг Капуста.

— Спасибі. Ніяк не вимовлю добре ваших козацьких прізвищ, такі вони для мене трудні, — признався Кастроні, продовжуючи. — Агенти не вимагатимуть окупу. Для них важливіше буде довідатися про плани вашого полководця Хмельницького, про те, чого він вислав обидвох вас до Мюнстеру, що ви маєте тут робити й тому подібні речі. Будуть мучити козака... Схопити людину в Мюнстері дуже легко, капітано, бо тепер наїхало сюди повно різного люду з усіх країн, а шпигунів і агентів в місті — аж кишить. У кожному випадку я буду старатися зробити все, що можливе, і як тільки бодай дешицю знатиму, то заїду до вас або перекажу донні Марії. Вона сердешна так побиється за вашим товаришем, що мені її жаль до гли-

бини душі. Отож я ще сьогодні розішлю своїх людей по Мюнстері...

Кастроні допивав уже третю чарку, а Капуста тим часом зацікавився його дорогою палицею й узяв її до рук. Одразу помітив, що це не звичайна палиця, бо під головкою зі слоневої кости видніли ледве помітні гудзички.

— Обережно, капітано! — злякано прошепотів Кастроні й майже вирвав Капусті палицю з рук. — Це небезпечна штука. Ось дивіться!

Він прислонив палицю широкою полою свого плаща, щоб ніхто не бачив, і натиснув один із гудзичків. Із кінця палиці вискочило, мов гадюче жало, довге вістря шпади. Кастроні натиснув другий гудзичок, і це вістря беззвучно заховалося, а, натомість, із боку палиці відскочив і заблищав своїм гострим лезом довгий вузький ніж.

— Це ще не все, — хитро підсміхнувся Кастроні. — Дивіться далі!

Він узяв папір і, наставивши його проти палиці, знову натиснув якийсь гудзик. Із майже непомітного отвору в палиці на папір бризнула малесенька крапля жовтуватої рідини. Папір зненацька почорнів, скорчився й розпався на зотлілі дрібні шматочки.

Капусту аж зморозило.

— Це дуже грізна отрута, капітано. Одна її крапля може знівечити людське обличчя, а дві краплини вбивають людину на місці.

— Хай вам грець! Це ж чортівсько небезпечна палиця!

— Правда, капітано. Вона справді дуже небезпечна. Ми, венеційці, вміємо робити подібні речі. А мені в моїй службі така палиця стає не раз у великій пригоді, а то й рятує моє життя...

Він підвівся.

— Бувайте здорові, капітано, і ждіть від мене вістки.

З цими словами дон Фредо Кастроні, шеф секретної служби венеційського дожі, загорнувся щільніше

у свій широкий темнозеленуватий плащ, кивнув іще раз Капусті головою й, метнувши уважний погляд на угорських купців, швидко вийшов із гостинниці.

Капуста ще довго сидів нерухомо на своєму місці, дивився мовчки на зчорнілі від отрути малесенькі шматочки паперу й не знав, що має думати про цього таємничого, але водночас вельми небезпечного венеційця.

Дон Фредо Кастроні був для нього великою загадкою.

З різким посвистом пролетіло над козаками ядро й важко гахнуло поза траншеями, зірвавши вгору засохлу тверду землю.

— Тьху! Ач, як ударило! — втягнув голову в широкі плечі Трохим.

— Еспанець починає пристрілюватись щораз ближче, — сказав і глянув у сторону еспанців Крутиріг.

— Готуйся! — загукав осавул, пробігаючи траншеями. — Зараз будемо наступати!

Із середини французьких військ висунулися лави піхоти, наїжилися списками й рушили на еспанські редути. Глухо гули барабани. На правому крилі мчала вихром на еспанців легка французька кіннота, а на лівому козацтво не переставало гриміти з картавнів, фальконів і мушкетів.

Ганджа вихопив шаблю й вискочив на траншею.

— Вперед, козаки!

Козацькі лави блиснули списками й шаблями, побігли під гору, звідки безперебійно ревіли гармати. Ядра пролітали зі свистом, шипінням і гуком, падали й розривалися, шматували, калічили вояків. Французи важко кривавилися, й на редутах виникла така завзята січа, що годі було бачити, хто перемагає.

— Розсипайся! — гукнув Ганджа. — Розсипайся, бо переб'ють нас ядрами!

— Розсипайся! — закричали вслід за ним поручники й осавули.

Козацькі лави почали швидко розсипатися, але й

далі поперли на редути, не зважаючи на те, що еспанці поливали їх несамовитим градом куль.

— Рубайте їх, братця! — гукнув Ганджа, перший вискочивши на редуту.

Його приклад наслідували інші, й умить на редутах зачервоніли ясно козацькі жупани. Січа стала ще завзятішою. Еспанці боронилися запекло, якийсь час трималися, але вкінці не змогли витримати бравурного удару козаків і наоспіх почали відступати до укріпленого містечка. З його мурів без упину ригали вогнем гармати, проріджуючи французькі ряди.

До Ганджі підбіг посланець — осавул Осипенко.

— Пане сотнику! Префект наказав закріпитися й обороняти здобуту редуту!

— От тобі й на! — досаджував Ганджа, витираючи рукавом спітніле чоло. — А чому б не йти далі в наступ?

Осипенко розвів руками.

— Не знаю.

— Гаразд, стоятимемо на місці, — насупився Ганджа. — Гей, Орленку! — крикнув голосно він до молодого хорунжого, який саме пробігав біля нього, — завертай козаків, хай не вибігають поперед батька в пекло й закріпляються тут. Будемо боронити редуту!

На правому боці від них клекотів бій. Французька піхота не здобула редут, і пікінери, здесятковані мушкетною пальбою еспанців, хутко відходили назад. На драгунів наскочили еспанські райтери, й обидві сторони люто рубалися, розкинувшись широко по полі. З містечка не переставали бити гармати, й козаки бачили, як ядра густим градом падали у французький табір. Там дико ревла сполохана худоба, іржали покалічені коні, кричала служба, пробігали сюди й туди гінці, а на траншеях залягали запасні полки.

Французька гармата теж не мовчала, а від її ядер у містечку спалахували щораз то нові пожежі. Густий чорний дим клубочився над мурами й розносився вітром далеко по полях.

— Заховайся! — остерігаючи крикнув Орленко на

козака, який необережно висунувся із траншеї. — Жити відхотілося, чи що?!

— Готуйсь!!! — почувся голос Ганджі. — Лаштуться до наступу на нас. Тримай мушкети наготові! Допустити їх близько, але стріляти тільки на мій наказ!

Із містечка рушили на козаків широкі лави добірної еспанської піхоти, але козаки привітали їх такою шаленою стріляниною, що еспанці не витримали, заламалися й повернули назад, укривши поле трупам та раненими. Та козаки ще не встигли віддихнути, як на них посипалися густо ядра. Вони шматували землю, руйнували траншеї, калічили козаків, які почали вкопуватися глибше. На них знову посунула еспанська піхота, але її відбили вдруге і втретє. Козаки ледве переводили дух. Було багато вбитих і поранених. Перед редutoю поле рясно встелилося трупами еспанців. На правому крилі французькі полки знову пішли в наступ.

Ганджа салютував. До траншеї заходив Хмельницький із французьким обрістом. Його Ганджа знав. Був він із головної квартири.

— Як діло, Ганджо?

— Важкувато, батьку. Третій наступ уже ми відбили, а вони, кляті, й далі наседають!

— Еспанська піхота добряча, — кивнув головою Хмельницький і почав уважно оглядати з обрістом бойовище.

У французькому таборі вдарили барабани — це запасні полки розпочали наступ. Широкий півмісяць вояцтва блискав зброєю й уперто сунув на містечко. В повітрі люто сичали й гахкали ядра, шматуючи людей. Розлягалися крики і стогони, а їдкий дим гриз очі.

Хмельницький вихопив шаблю й гукнув:

— За мною, діти!

Козацька лавина ринула на штурм. Біля Хмельницького біг розпалений боєм Ганджа, за ним гнав суголупуватий Золотаренко, стрибав почорнілий від диму

Джулай, згубивши шапку, чорнів своєю буйною чуприною Орленко, а за ними котилися грізно густі ряди завязятих степовиків, які дерлися на редуги Дюнкерку, рубалися з цісарцями, вміли закладати міни, рити шанці, будувати укріплення й не поступалися нікому в боях.

Поруч із старими рубаками, які ходили на турків із Сагайдачним, бігли молоді, а то й зовсім безвусі козаки, проте вже достатньо загартовані й пошматовані в боях. На штурм Хмельницький кинув піхоту, кіннота ж стояла осторонь, на узбіччі гори.

Під градом куль добігли до мурів. Спритні козацькі сапери вміло закинули шкіряні драбини, поставили саморібні, й козацтво, мов мурашня, полізло на мури. На атакуючих полетіли каменюки, полилася гаряча смола. Реви і зойки попарених роз'юшили штурмовиків, і вони подряпалися на стіни ще завязтіше. Почався рукопашний бій.

Французи штурмували також завзято із трьох сторін, а тут і там французькі вояки вже рубалися з еспанцями на мурах. Під шаленим натиском козацтва не витримала оборона, й еспанці почали спішно відступати під прикриття домів.

По хвилині на високих мурах замайорів козацький прапор, і пронеслося гучне, як грім, »Сла-ва!«

Хмельницький сперся на шаблю. Не було сумніву, що еспанці вже не втримаються, ані не відіб'ють штурму. На них перли з усіх сторін. Козаки вже встигли відтиснути еспанців далеко від мурів і тепер билися з ними на вулицях біля домів. Хмельницький махнув рукою Ганджі, і свіжі козацькі сотні посунули в містечко, відкидаючи щораз то далі еспанців. Проте вони запекло боронилися, і треба було штурмувати чи не кожний дім, чого козали не дуже любили. Але вже вкортці на міській цитаделі з'явився білий прапор, і лунко заграли сурми. Еспанці здавали місто.

Хмельницькому підвели коня. До міста в'їжджав оточений генералами, обрістами й почтом маршал Тюрен. Побачивши Хмельницького, він зупинився й від-

повів йому на військовий салют міцним потиском руки. Почет від'їхав на ринок, де згромадилися маси воцтва. Перед ратушем, напівзруйнованим французькими ядрами, стояла група еспанських офіцерів і міських райців. Ударили барабани й сурми заграли ще раз.

Із-поміж еспанців повільно виступив сивий обріст, підтримуючи закривавлену руку на бандажі, підійшов до французького почту й зупинився на віддалі двох кроків. Засалютувавши, він вийняв свою рапіру з піхов і підніс її маршалові. За ним бургомістр підніс на оксамитовій подушці ключі.

Тюрен подумав хвилинку, а потім узяв ключі й несподівано передав їх до рук Хмельницькому.

— Прийми, префекте. Твої козаки здобули місто перші, й воно твоє.

— *Vivat Khmelnitzki!* — голосно закричали французи.

Ганджа зі зворушення смикнув свої вуса. Знай наших! Сам маршал віддає їм славу.

— Слава Хмельницькому! — заgrimіло в козацьких лавах.

За Хмельницьким розвивався малиновим крилом козацький прапор, а він сидів на коні, поставний і могутній, у залізному панцері. З-під шолому били іскри його орлиного гордого погляду, а в руках яснів пірнач.

Глянув на свої когорти.

Вони стояли дужі й геройські. Прийшли з-над далекого Бористену, щоб славою вкрити козацьке ім'я. З буйних степовиків своєю майстерною рукою він вишколив залізні відділи, на які з подивом дивилися французькі маршали і яких з острахом згадували союзники. З такими лицарями можна здобути світ.

Хмельницький міцніше стиснув пірнач. Відчув у собі велику силу. Посміхнувся, а потім, блиснувши очима, підняв цей пірнач угору.

VII

Над Парижем розтяглися важкі й сірі осінні дні. Дощило щодня, й було холодно. Парижани, звикши до гарної соняшної погоди, дриготіли з холоду. У slotливі вечори мало хто з них і показувався на вулицях міста, а міщани радше воліли сидіти вдома коло ватранів, або забігати до близьких таверн, щоб там погугорити, почути останні новинки та випити в товаристві чарку гарячого грогу чи вина.

Верещака пірнув із головою у високе м'яке крісло, присунув ближче до себе маленький мармуровий столик із чудовим свічником і вдруге почав прочитувати уважно листа від Хмельницького.

Префект писав, що переговори із французьким урядом про виїзд козацького корпусу в Україну є на добрій дорозі й що, можливо, ще до зими корпус буде стягнений з Еспанії, і тоді почнуться готування до виїзду. Хмельницький вважає, що, мабуть, він виїде скоріше, бо йому треба бути у Варшаві. . . Це у зв'язку із плянами короля походу на невірних. Старшим над козаками буде полковник Сірко. Верещака ж має сидіти й далі в Парижі та робити своє діло. Префект думає, що проти козаків діє якась ворожа рука, яка має свої шупальця в кожній країні. На це вказує схоплення осавула Чугаєнка в Мюнстері та вбивство Семироzyma в Парижі. Хто є та темна ворожа сила — префект не знає. Може, це союзники, а може, й самі французи. . . Верещака мусить старатися викрити цю таємну силу, яка значить свої хижі вчинки таємничим знаком меча. . .

Тут Верещака скривився. Вже три місяці він шукає її слідів, і нічого не виходить. Звісно, префектові легко писати — »мусиш розкрити«. . . , але як?! Ага. . .

щось він тут згадує про якогось графа Рудольфа фон Вайсдорфа... Що це за птиця? Мав би щось мати до діла із французькою секретною службою... Цікаво, звідки префект це знає? Виглядає, що то має бути німець або австріяк. Не був із ним знайомий, хоч завдяки маркізі встиг уже познайомитися з багатьма французькими вельможами. Треба розпитати маркізу.

»Писано в Санта Клявдія,
25-го октобра, Анно Доміні 1646.

Богдан Габданк Хмельницький« —

кінчався так лист Хмельницького. Скінчивши читати листа, Верещака склав його дбайливо й засунув глибоко в кишеню.

В кімнаті пронісся запах дорогої парфуми, й алябастрові білі руки обвили шию Верещаки.

— Що пише твій префект? — зазирнула йому в очі вродлива маркіза.

— Є деякі новини. Скажи мені, Жанет, хто такий граф Рудольф фон Вайсдорф?

— О, цей австріяк! — надула губки маркіза. — Поганець він...

— Бачу, що ця людина не втішається твоєю симпатією, гарний котику, — усміхнувся Верещака й обняв маркізу. — Але про те, який він справді поганець, ти мені таки розкажи, бо про нього згадує в листі префект.

— Ех ти, мій дурнику! — розсміялася маркіза, міцно поцілувавши Верещаку. — Ти ж учора його бачив віч-на-віч...

— Де? — розкрив здивовано очі Верещака.

— Пригадуєш, як, виходячи з палати королеви, на подвір'ї ми розминулися з високим руським мужчиною в чорній довгій накидці. Ти, мабуть, не помітив, як він уважно поглянув на тебе?

— Це й був граф Вайсдорф?!

Верещака аж тепер згадав, що граф справді дуже пронизливо поглянув був на нього, і йому здалося, що на графових устах промайнула глумлива усмішка.

Граф мовчки вклонився маркізі і швидко зник у дверях палати.

Маркіза подала Верещаці чарку перлистого вина.

— Вайсдорф у нас чужинець. Він приїхав сюди з почтом королеви Анни. Покійний король його не любив, і граф довго залишався при дворі малопомітний. Але покійний Рішельє звернув на нього увагу й узяв його на свою службу. Вайсдорф їздив багато разів у чужі країни й виконував різні місії. З часом він увійшов у велике довір'я покійного кардинала й так зробився важливою людиною на його дворі. Але він теж лишився й фаворитом королеви, тому, сидячи на двох стільцях, став широковпливовою й небезпечною людиною в Парижі. Через нього згинуло кількох французьких шляхтичів, а кільканадцять ще й досі карються у в'язницях.

— За віщо?

— Вайсдорф оскаржив їх перед Рішельє, що вони змовляються його усунути від влади. Покійний кардинал був дуже вразливий на такі справи й поступив із ними гостро та несправедливо. Багато шляхетських родин стало за те його смертельними ворогами. Але Вайсдорф здобув собі тим велике довір'я в кардинала. Були спроби його вбити, але він усе якось виходив ціло, а змовники гнили у в'язничних льохах. Мого покійного чоловіка Вайсдорф теж був заплутав у неіснуючу змову. Щастя, що я все була в добрих взаєминах із королевою, й вона домоглася, щоб мого чоловіка випустили із в'язниці. Як прийшов Мазаріні, Вайсдорф дуже скоро став і його близькою, довіреною людиною. Вайсдорфа не любить французька шляхта. Тепер поговорюють, що це він убив молодого маркіза де Вінтьє. . .

Верещака кивнув головою. Цілий Париж шумів, і різним здогадам не було кінця, коли кілька днів тому знайшли коло брами Парижу, на дорозі з Марселею, вбитого вродливого маркіза де Вінтьє, за яким зітхали скрито всі паризькі красуні, а злобні язики потеліпували, що він був коханком королеви. Найбільше

дивувало Верещаку те, що префект поліції мовчав, наче води набрав у рот, і поліція навіть пальцем нічого не кивнула в тій справі, не зважаючи на домагання родини та приятелів маркиза.

— Префект щось знає, коли згадує про Вайсдорфа. Мушу ближче ним поцікавитися. . .

— Прокопе, будь обережний, — просила маркиза. — Вайсдорф дуже небезпечний чоловік, і твоя цікавість може завести тебе до в'язничного льоху, або заскочуть тебе і вб'ють. Ти ж бачиш, що діється в Парижі в цих воєнних часах. . .

— Не бійся, Жанет. Обіцяю тобі, що буду обережний.

Він підвівся й обгорнув плечі довгою теплою накидкою.

— Вже йдеш? — із жалем запитала маркиза. — Я думала, що проведеш зі мною вечір. . .

— Нічка — козацька мати, Жанет, — засміявся Верещака. — Не тільки в широкому українському степу, але також і в Парижі. . .

На вулиці Верещака закутався щільніше, затиснув капелюх, поправив пістолі за поясом і попростував на Сан Жермен.

З-за темного рогу будинку відірвалися дві ще темніші постаті й посунули хильцем за Верещакою. . .

— Чи не сходить уже твоя зоря, Габданку?

Чому Ахіллес, цей хитрий із лукавою посмішкою колишній ротмістр, а тепер тонкий і небезпечний дипломат, говорить йому про це? Знав його вже давно. Та ще й досі не міг збагнути, кому дійсно служить цей пошрамований у боях рубака, що замінив рапіру на дипломатичну службу.

Хмельницький устав і пройшовся по кімнаті. Лунко дзвеніли його остроги, а у слабому мерехтливому світлі грубої свічки на столі чорніла ще дужче його тінь. Ахіллес прийшов на розмову з ним. Це він відчув із перших його слів.

Тим часом Ахіллес водив очима за Хмельницьким і мов знехотя грався дорогим держаклом своєї шпади. Відчував, що давно посіяне зерно поволі починає кільчитися. Одначе того, яке буде жниво, ще не міг передбачити. Цього чигиринського сотника важко було збагнути. Він людина з породи володарів, а такі люди залишаються часто загадковими до кінця свого життя. Але вірив, що цей козацький префект, про якого так багато говорять, не зійде ось так собі безслідно з кону історії. Твердо в це вірив і сіяв зерно далі...

— Кажеш, префекте, що надієшся на короля. А що буде тоді, коли пляни короля проваляться? Шляхта не хоче війни з турками, пощо їй та війна? Вісті ж приходять, що король має тепер великі клопоти зі шляхтою...

— Сейм збирається через місяць у Варшаві.

— Не хочу бути злим пророком, але боюся, що цей сейм провалить усю справу. Королева Марія каверзує проти короля та не відсьогодні потаємно накладає з Віднем і Мадридом, привертаючи шляхту на свій бік.

— Чого ж вона хоче? — запитав Хмельницький.

— Марія легкодушна, але хитра жінка, — посміхнувся Ахіллес. — Чого вона хоче? Мій Боже! Корони польської хоче, Габданку! А коли б так сталося, то в Європі укладеться зовсім інша ситуація, в якій Відень і Варшава затіснять союз між собою. Тоді годі думати про будь-яку кампанію проти турків. Ви, козаки, вже тоді нічого не виторгнете й не виможете від польської корони...

Хмельницький знав про те, й думка ссала гадюкою його серце, що плян воєнної кампанії проти турків, який він снував так довго і зручно захопив ним короля Владислава, може провалитися на сеймі, а враз із тим провалиться теж і можливість скріпити козацьку силу та із позиції цієї сили домагатися від корони вольностей для козацького народу. Що тоді робити? Як бути?

Йому стало душно, він підійшов до вікна і рвонув вузьку кватирку. Війнуло вечірньою прохолоддю, але

водночас і занесло димом та спалениною здобутого еспанського містечка.

Ахіллес устав і також підійшов до вікна. Обидва прислухалися до галасливого руху, який охопив усе містечко, що його, мов повинь, залила французька армія.

— Бережи свої когорти, бережи їх, мов ока в голові, — з великим притиском сказав Ахіллес. — Хто знає, чи вони не зроблять тебе володарем козакоруської нації?..

Хмельницький рвучко повернувся до нього лицем.

— Що ти сказав, ротмістре... що?

— Те, що й чуєш, Габданку, — поважно відповів Ахіллес. — Тобі ним бути.

— Я не піду на розрив із польською короною!

— Прийде час, і підеш. Мусиш піти... А втім, що для тебе і твоєї нації дала чи дасть польська корона? Чи не поневолює вона вас, козаків, жорстоко? Чи ти вже забув, префекте, поруйновані українські села й міста, опоганені ваші святині, замучених на палях козаків, згвалтованих польською солдатнею дівчат і жінок? Чи чуже тобі горе селянського закріпаченого люду? Гадаю, що ні. Ти не з таких. Якби ж я не знав тебе і твого народу!

Хмельницький зчорнів іще дужче, а його чоло стяглося глибокою борозною. Ахіллес влучив у його найтаємніше приховану думку. Цей чорт уміє читати скриті людські думки! Кривда рідної землі пекла його вогнем уже довгі роки, й він обережно снував плян боротьби з короною за вольності народу. Знав, що це тонка й небезпечна гра, яка може його згубити, але відчував, що має силу й відвагу вести цю тонку політичну затію. Його слухалися, він зумів прихилити до свого пляну боротьби з невірними короля Владислава й мати його згоду на те, щоб посилити козацьке військо та використати у війні з турками. Тоді, маючи за собою козацькі полки, він зможе твердо вимагати від корони вольностей для козацтва й усього народу. Він піде у своїх домаганнях далі, — як це ро-

били попередні гетьмани, — байдуже чи матиме гетьманську булаву в руках, чи ні. Так чи інакше, але його знають у варшавському королівському дворі й респектують.

А покищо він вишколював свої полки й гартував їх у війні на Заході, бо побачив, як багато ще треба було вчитися відважним степовикам воєнного західного ремесла. Й вони пильно вчилися. Сьогодні слава про них лунає по цілій Європі, а про нього, чигиринського сотника, говорять по всіх королівських дворах. Сьогодні він уже має знаменито вишколене військо, яке не уступає навіть незрівняним шведам. Йти на розрив із короною? Ніколи про це не думав і навіть не знав, що про це й думати. Але слова Ахіллеса глибоко запали в його душу.

— Річпосполита, — вів далі Ахіллес, — іде до загрози. Широко розцвітають в Європі французькі лілеї. Габсбурги й Еспанія будуть затиснені. З руїн і крові двинеться поволі німецька земля, бо вона має великого курфюрста Вільгельма Бранденбурзького, який піднесе її з цих руїн. Ці дві нації — твоя, префекте, козакоруська, на сході й моя в середині Європи — покликані Богом до нового життя. Мою поведе Фрідріх Вільгельм, а твою — ти, префекте. . .

— Про великі справи говориш, ротмістре. Хто ж я такий, що мав би стати володарем моєї нації? — хрипко проказав Хмельницький.

— Ти з породи цезарів, Габданку. Мужі твоєї вдачі будують держави, або їх руйнують. У них криється демонська подоба і сила. Вони творять історію. Не знаю, що тобі зготує доля, але я впевнений, що це буде щось велике. . . Тобі стелиться шлях володаря козакоруської нації. . .

— Послухай мене, Ахіллесе, — дихаючи важко казав Хмельницький. — Від нікого я ще не чув таких слів. Мушу над ними вельми подумати. Так, я можу підірвати козацтво, розпалити вогонь кривавого бунту проти шляхти. Але я ніколи не думав про розрив із короною. Я ставив у своїх плянах вимагати більше

вольностей для народу й козацтва та, опершись на козацьку силу, сказати своє тверде слово і королеві, і шляхті.

— Про козакоруську республіку думай, префекте, — твердо сказав Ахіллес.

— Козакоруську республіку? — повторив Хмельницький. — А чи подумав ти, зацний ротмістре й дипломате, про те, з ким і чим її творити... га?!

— Чому ж ти, козацький префекте, не віриш у свою силу, свій розум і політичну кебету? Чи ти не маєш своїх вірних офіцерів, своїх славних полків? Чи за тобою не стане вся козацька земля? Чи тобі не допоможуть Франція, Швеція і Семигород? Адже знаєш, що всі вони не люблять Польщі. Хтозна, можна по-пробувати говорити й із турками. В політиці все можна. Коли матимеш свою велику силу й добрих союзників, хто тоді стоятиме тобі на перешкоді створити козацьку республіку над Бористеном? Хто відважиться виступити тоді проти тебе? Чи польська розпущена й нікчемна шляхта? Хочеш сказати, що корона — це велика держава, велика сила. Це правда. Адже це сила, яка гордо блищить лише назовні. Сходить твоя зоря, Габданку! Думай про козакоруську республіку під твоєю булавою. Твори *ordo novus* на сході Європи...

— *Ordo novus* на сході Європи... — глухо повторив Хмельницький.

VIII

Данціг оповила глибока осінь.

З моря тягнув пронизливий холодний вітер, прогулювався по вулицях і майданах, уперто намагався коливати заякорені у пристані бригантини, корвети, гальони, фрегати, шкуни й баркаси, які густо обсіли Данціцьку пристань. Данціг володів над Балтиком і, зберігаючи неутралітет у війні, багатів, торгував чи не з усім світом. Тому в пристані постійно якорилися чужоземні торговельні кораблі, плаваючі під різними прапорами. Коло заякорених кораблів метушилася данцігська портова сторожа, яка ганяла своїми звинними шалюпами вздовж побережжя, постійно наглядаючи за порядком.

В'їзд до данцігської гафи контролювала фортеця, яка грізно височіла над морем своїми мурами, з котрих чорніли на всі сторони гирла гармат, а залага фортеці була готова кожної миті виступити на поміч портовій сторожі чи міській поліції.

Вечоріло.

Данціг заблищав світлами. Вулицями проходили юрби народу, вешталосся чимало військового люду з різних затяжних частин, які зупинилися постоем у Данцігу. Вояки грали в кості, пили з дівками й чекали на новий затяг, байдуже до кого. Кінчався денний торг, і купці, закривши склади, підраховували свої зиски. Гупаючи важкими ботфортами, проходила поліція, пильно наглядаючи всюди, чи, бува, де не бешкетує солдатеска, або чи п'яні моряки не здемолювали денебудь шинку. Статечні міщани збиралися у своїх багатих домах чи у пристойних тавернах, на яких красувалися знаки Ганзи, щоб погомоніти при чарках

старого доброго меду, вина, чи здоровенних кухлях пива.

В багатого данцігського купця Йогансена ван Ноода зібралося на вечерю запрошене товариство. Служниці ввихалися з полумисками різних смаковитих страв, а келехи на столах перлилися дорогим південним вином. Йогансен ван Ноод завжди багато й вишавно приймав своїх приятелів та гостей. Тут були поважні райці, комендант фортеці, тостопузі й пихаті багатіючі данцігські купці, трималися гуртом пишно одягнені німецькі шляхтичі, які їхали в посольстві до Московії й переїздом зупинилися в Данцігу, та не бракувало й офіцерів, котрі безсоромно моргали вродливим донькам данцігських купців і примушували їх спускати вниз очі. Дехто вже був підпитий і плутав язиком, а служниці все розносили добрячий мед, від якого оловом наливалися ноги й туманилися голови.

Гостинний господар у дорогій парчі обходив усі столи, припрошуючи своїх гостей їсти й пити, тут і там вкидаючи до розмови влучне слівце. А говорив ван Ноод кількома мовами й був дуже багатий, тому й ре-спект великий мали до нього всі райці та купці. В його затишному домі перебували завжди різні посли, агенти, крутилися ноблемани й офіцери. Для всіх ван Ноод мав привітливє слово й багату гостину. Звичайно, при тому він довідувався дуже багато від своїх гостей, хоч і вмів мовчати. А він знав багато. Коли данцігському бурмістрові про щось треба було довідатися, то він вибирався в гостину до ван Ноода й там про все дізнавався.

Кораблі ван Ноода ходили по всіх морях, і він мав своїх провірених людей у багатьох країнах. Походив ван Ноод з убогого голляндського купецького роду, який за кількадесят років до вибуху війни переселився до Данцігу, й тут батькові ван Ноода пощастило добритися великого майна.

Вечеря кінчилася, й гості порозходилися по просторих кімнатах. Одні курили запашний турецький тютюн, другі грали в кості, два мовчазні шведські ве-

летні-купці замислилися зосереджено над шахівницею, а інші гуторили. Офіцери точили веселі баляндраси із жіноцтвом, а райці поважно диспутували про податки, які данцігський сенат хотів завести з новим роком.

В одній із бічних кімнат, під стіною, на якій красувався дорогий заморський гобелін, грали в кості при округлому мармуровому столику три багато одягнені чоловіки. Властиво, вдавали, що грають, а насправді вели між собою важливу розмову, яку одразу переривали, коли до них підходила служба або наближався хтонебудь із гостей.

— Так ти кажеш, Хозе, що французи дістали доброго прочухана під Санта Клявдія? — звернувся до смаглявого еспанського шляхтича червонощокый рудуватий саксонець.

— Ще й якого! — посміхнувся широко еспанець. — Тюрени любився страшенно, бо наші здорово натріпали їм шкіру. Французи були б ніколи не здобули міста, якби не козаки. А проти тих харцизяк наші не змогли встоятися. . .

— Козаки добрі воїни, що й казати, — згодився третій, уже лисий, із хитрючим лисячим обличчям чоловічина в одязі голландського шляхтича.

— Це правда, — крикнув саксонець. — Я їх, гаспидів, знаю добре ще із Саксонії. Рубаються як чорти. З нашими папенгайцями ніхто не міг зрівнятися, а вони, кляті, й їх перемали.

— З Відня доносять, що начебто козацький корпус має вкортці покинути французьку службу.

— Чув я про це теж, — згорнув кості еспанець. — Кажуть, що мов би між Мазаріні й козацьким префектом виникла велика незгода. . .

— Не вірте, панове, цьому, — лукаво прищулився голляндець. — Мазаріні має свої далекі пляни, і йому потрібний козацький корпус. А ще більше йому потрібний цей козацький префект, Хмельницький.

— Що ви, раднику, думаєте про цього козацького

префекта? — звернувся до голляндця саксонець, потягаючи мед.

— Це небезпечна людина. Горда і амбітна. Вона вроджена бути полководцем і володарем. Знає, чого хоче. Мазаріні захитрий, щоб порізнитися із Хмельницьким, бо він його потребує. А цей... хтозна... чи одного дня він не наробить клопоту польській короні? Якби поляки були мудрі, то...

Тут голляндець нагло замовк й очима показав своїм співрозмовникам на вродливого молодого мужчину в багатому одязі французького шляхтича, який проходив кімнатою під руку з уже старим польським шляхтичем.

— Бачили? — спитав шепотом.

— Хто ж це такі?

— Оцей молодий у французькому не хто інший, як права рука козацького префекта — Станислав Мрозовицький. Шляхтич, баніт, шибайголова, а при тому вельми вчений і добрий вояк. Звуть його Морозенком. Коли він тут, то це значить, що Хмельницький уже щось снує. Треба встановити за ним пильний догляд.

— Це зроблять мої люди, — діловито сказав саксонець. — Вони чуються в Данцігу, як у себе вдома.

— А хто ж цей польський шляхтич?

— Не знаю. Але треба буде також скоренько довідатися. Це може бути лише хтось знайомий Мрозовицького, але так само може бути й посол польського короля Владислава до Хмельницького. Аджеж Хмельницький у великих фаворах у короля. Якщо так, то шляхтич напевно має домоворену зустріч із Мрозовицьким, і нам необхідно перевірити це негайно.

— Немає чого гаяти часу, — підвівся саксонець. — Іду дати доручення своїм людям. Завтра, як звичайно, зустрінемося, панове, »Під Чорним Орлом«.

Він застібнув свій атласний жупан, поправив шпальду й, узявши капелюх у руку, вийшов із кімнати.

— Нашому приятелеві не терпиться, — підморгнув еспанець.

— Курт Гойзер завжди дуже діловий чоловік. Чи

не один із найліпших агентів цісарства. Наш двір також добре про нього думає. Було б добре, якби тих двох пташків ми схопили в наші тенети. Ймовірно, що поляк таки є висланником Владислава. Коли так, то мусимо знати, з чим він приїхав, і що снують ці двоє — нездара Владислав і префект Хмельницький?..

— І кардинал Мазаріні, — додав хтось півголосом за їхніми плечима, а на столик м'яко впала атласна чорна рукавиця з вигаптованим сріблом невеликим знаком меча.

Обидва збентежено озирнулися й підвелися. Позаду них стояв, лукаво прищуривши очі, граф Ніколаус д'Оріє, радник віденського двору, який тримав у своїх руках дуже широку шпигунську сітку союзників.

— Вітайте, графе! — шанобливо вклонився голляндець. — Дозвольте познайомити вас із достойним дон Хозе Сорентіно...

— Відпоручником Мадріду до нашого Союзу, — докінчив за нього граф. — Знаю про вас, хоч стрівнувся з вами тут уперше, — сказав він до еспанця, потиснувши йому руку. — А де ж наш приятель Гойзер?

— Подався на вовчу стежку. До Данціґу приїхав поручник козацького корпусу, Станислав Мрозовицький, він же права рука префекта Хмельницького. Тут водився з якимсь польським шляхтичем, котрий, виходить, приїхав тількищо з польської землі, бо ми його перед тим ніколи не бачили, й наш приятель Гойзер поцікавився ним.

— Добре, — задоволено кивнув головою граф. — Хмельницького треба усунути... Так наказує Відень... Із козацьким ватажком щораз то більше починають переговорювати наші вороги... Ведеться тонка гра, в якій ми бачимо, що він для нас із кожним днем стає небезпечніший... Тому, — тут граф хвилину помовчав, — наш Союз меча мусить його усунути... Пустимо в рух усі наші сили, бо маємо до діла з відважною і хитрющою людиною, яка також розпустила своїх емісарів по всіх країнах. У Мюнстері сидить Капуста,

в Парижі — Верещака, у Венеції — Деревецький, у Копенгагені — капітан Боровицький. Скрізь діють його агенти. Наш Союз поборює їх, і ми маємо успіхи, бо декількох уже вислали на той світ. Але і проти нас діють агенти Мазаріні, Стокгольму, Копенгагену, Семигороду. Треба чинити діло вміло, обережно й хитро... Тепер особливо пошавилася діяльність агентів Мазаріні в усіх країнах. Довідаюся, що він хоче закрутити якусь веремію на сході Європи...

— Чого ж він там шукає? — спитав Хозе.

— А ось чого...

І граф, присунувшись ближче до них, почав по-тиху розкривати їм зібрані агентами віденського двору вістки про задуми кардинала Мазаріні.

Мрозовицький ледве встиг скочити під мур і вихопити шпаду. На нього несподівано навалилися три здоровенні гультяї, хто такі — не міг розібрати в темряві ночі. Але вони завзято насадили на нього, і Мрозовицький вичув, що має до діла з добрими фехтувальниками. Шпади кресали іскри, а напасники насадили на нього щораз то дужче.

Мрозовицькому вже мліла рука. Котрийсь із нападаючих різонув його шпадою по стегні, й він почув, що потекла кров. Притиснений до муру із трьох сторін, запекло відбивався далі.

— Гей ви, драбуги! — гукнув на цілу вулицю помієцькому високий плечистий вояк, що вигулькнув наче з-під землі. — Як вам не соромно втрьох нападати на одного?! Ось ви зараз покуштуєте моєї рапіри!

Довге лезо зброї блиснуло в його руці, і вояк поривно кинувся на гультяїв. Спочатку під його блискавичними ударами вони почали відступати, а потім, побачивши, що не встоять, кинулися навтікача.

— Ну й голота! — сплюнув спересердя вояк, ховаючи рапіру. — Мають щастя, що втекли!

— Дякую, вашмосте, за рятунок, — простягнув йому руку Мрозовицький. — Я — поручник козацького корпусу, Станислав Мрозовицький.

— Ви козак? Із корпусу Хмельницького? Чув, чув. Дуже мені приємно, що поміг козацькому лицареві. Будьмо знайомі! Я — Густав Крон, ротмістр драгунського полку її величності королеви Швеції.

Дві вояцькі правиці сплелися в міцному потискові.

Кастроні зустрів Капусту такий радий, наче б знайшов закопаний скарб. Його очі аж сміялися.

— Капітано! — гукнув він, трясучи руку Капусти. — Нам повезло. Та ще й як! Ви навіть не можете собі уявити. . .

Він збуджено кружляв по кімнаті й мало що не перевернув велику пишно розмальовану вазу, яку донна Марія наповнила осінніми квітами.

Було затишно і спокійно. Миготіли свічки у срібних канделябрах, і пламенів вогонь у глибокому ватрані. На стінах розкинулися дорогі венеційські гобеліни, а на малому столику стояли пляшки із солодким вином і пузата карафа з мальвазією. В сусідній кімнаті голосно балакали про купецькі справи.

— Розкажуйте!.. — нетерпеливився Капуста.

— Мої хлопці довго нишпорили по Мюнстері. Впасти на добру тропу тепер не легко. Спочатку здавалося, що нічого не вийде. Аж ось передучора, зовсім випадково, попався моїм хлопцям у руки один жевжик. Було це так: мої люди крутилися біля замку, і впав їм в око непоказний німецький шляхтюра, який перешіптувався частенько з різними гульвісами, що їх там ніколи не бракує. Почали за ним підглядати й пішли вслід аж до шинку »Срібна Острога«. Не знаю, чи ви там бували колинебудь? Є такий на вулиці Карла, поза катедрою. Шляхтюра там обідав. Мої молодці підсіли до нього і здорово його впоїли. А як він уже плутов язиком і лупав очима, не пізнаючи їх, тоді підсипали йому насонного порошку, і шляхтюра як мертвий звалився на долівку. Людей у шинку було багато, й ніхто не звернув уваги на те, що мої хлопці взяли п'янюгу попід пахви й виволікли надвір. У това-

ристві буває часто, що люди впиваються до нестями. Потаскали його на квартиру до одного з моїх людей, і там він проспав до вечора. А вночі ми давай допитувати його... Спершу він мовчав як заклятий, аж довелося припекти п'яти, й тоді йому розв'язався язик. Виявилось, що хлопці схопили агента шпигунської сітки союзників, із так званого Союзу меча. Вправді, він лише дрібненька рибка, але все таки я багато від нього довідався.

— А що ж із Чугаєнком? Чи він знає щось про нього?

— Атож. Вашого приятеля схопили мечники і тримають його у невеликому замку Куртшльос. Це доволі далеченько за Мюнстером. Там перебуває польська делегація, яка бере участь у переговорах.

— Польська делегація? — здивувався Капуста. — Так, виходить, Чугаєнка схопили поляки? Хіба ж вони також спілкують із мечниками?

— Авжеж, — притакнув Кастроні. — Цей Союз має агентів і своїх людей у всіх країнах. Польські агенти також належать до Союзу. Вони служать королеві, яка потайки тримає зі союзниками. Полякам цікаво знати про плани Хмельницького, а теж і те, чому він вас вислав сюди, до Мюнстеру. Вони тому і схопили вашого товариша.

— Чи ж він іще живий?

— До передувчора, як запевнював шляхтюра, був живий. Мучили його напевно, якщо нічого не хотів сказати. Треба його чим скорше визволити, бо готовий пропасти козак у їхніх лабетах.

— Що ж його робити? — заметушився Капуста. — Допоможіть, дон Фредо, вирятувати осавула. Не пожалію грошей, щоб винагородити вас.

— Грошей, капітано, я від вас не візьму. Визволення осавула — це також і моя гра, яку я хочу виграти... А втім, є хтось, що дуже щедро винагородить за врятування вашого приятеля.

— Хто ж це такий, дон Фредо?

— Донна Марія, — засвітив зубами Кастроні. —

Ось, бачите? — й він підкинув у руці невеличку шкіряну торбину, в якій задзвеніли гроші. — Це вже вона дала на початок, а старий Льорентіно також обіцяв не поскупитися, бо йому самому цікаво, за ким то так побивається його вродлива одиначка. Так що про гроші немає турботи, лише треба хутко діяти. Правда, я вже дещо і зробив... — таємниче примружив око Кастроні.

— Та невже? Розкажіть, — захвилювався Капуста.

— Чи ж ви думали, що я марную час? Учора цілий день я гасав по всіх - усюдах, мов божевільний, але вдалося багато зробити. Оця штучка, — Кастроні потрусив торбиною, — відкриває всюди двері. Поцасатило мені підкупити старого садівника, який своє життя звичував у Куртшльосі і знає замок наче свої п'ять пальців. Старий драбуга здер із мене здорово, але виявив, що до замку є потаємний хід, який починається в балці. Він кінчається в порожньому підземному склепі, що вже сусідує із в'язничними льохами. Склеп має два виходи: один угору до замку, а другий до льохів. Отож мій плян є такий: завтра по полудні виїдемо до Куртшльосу. Лишимо наших людей у лісі, а самі обдивимися уважно — що, куди і як нам діяти. Пізно вночі дістанемося до балки й, лишивши сторожу, проберемося ходом до підземелля. Там доведеться перерізати вартових, щоб дістати ключі, потім заберемо осавула й якнайшвидше виберемося з підземелля. Не скеруємося до Мюнстеру, бо гонитва за нами напевно простуватиме по дорозі до міста, а поїдемо селами, зробимо велику петлю, переждемо в селах цілий день і пізно ввечері повернемося до Мюнстеру.

— Ваш плян чудовий! — зрадів Капуста. — Щоб тільки нам повезло. А чи той хід добрий, не провалений часом?

— Говорив садівник, що має бути зовсім добрий. Тепер часи небезпечні, тому власники дбають про те, щоб потаємний вихід із замку мати в порядку.

— Гаразд. Готуймося в дорогу. Але я хотів би по-

бачити того агента. Може, й мені вдасться довідатися про щось.

Кастроні погладив свою гостру борідку й заклопотано промовив:

— Це неможливе, капітано.

— Чому? — здивувався Капуста.

— Бо він уже не живе. . .

— Як це? Що сталося? — аж отетерів Капуста.

— Отруївся драбуга. Після допитів мої хлопці кинули його в підвал, щоб там перебув до ночі. З підвалу він аж ніяк не міг утекти, бо в ньому не було вікна, а біля дверей стояла сторожа. Зле сталося, що йому не зв'язали рук, бо лайдацюга десь мав приховану отруту, якої мої хлопці не знайшли, хоч обшукали його добре. Мабуть, боявся, що будемо його далі мучити, й — маючи вільні руки — проковтнув цю отруту. Вдень принесли йому їсти, коли дивляться, а він лежить неживий, із запіненим ротом. Спершу не знали, що з ним сталося, аж поки я не прийшов і не побачив, що він отруївся. Цей рід отрути мені відомий, він діє дуже скоро, бо за три хвилини людина вмирає. Це еспанська отрута.

— Шкода, — аж прицмокнув Капуста, — можна було від нього ще багато дечого довідатися.

— Це правда. Але, капітано, в мечників панує твердий закон, що ворогові не вільно потрапити до рук живим. Це він сказав сам. А втім, дещо таки признався. Головне те, що ми знаємо, хто наші вороги. . . Ваші, капітано, й мої. . .

Другого дня по полудні з Мюнстеру виїхав невеликий загін вершників. Попереду на баских огирах їхали два німецькі шляхтичі, а за ними охорона — кільканадцятьоро добре озброєних вояків і слуг. Загін проїхав, не поспішаючи, досить далеко битим шляхом, а потім звернув із нього й заглибився в густий сосновий ліс. Запахло живицею. Вершники розтяглися по вузькій лісовій доріжці й їхали поволі, пильно зорячи довкола. Врешті перед ними крізь дерева по-

казалося поле, й загін, під'їхавши до краю лісу, зупинився.

За балкою, вкритою безлистими деревами й густим чагарником, височів Куртшльос. Червоніли череп'яними дахами його вежі, а з-за високих мурів рясно виглядали верхи різних замкових будівель. Із бійниць зіяли гирла гармат, і видно було як сторожа проходить по високих замкових мурах. А по довкілних полях розкинулися малі селянські хатини, криті черепицею й кам'яними плитками. Тут і там паслися на луках корови й коні.

Кастроні й Капуста, ховаючись поза деревами й кущами, щоб їх не зауважили з мурів замку, з'їхали в балку й попростували нею углиб, аж поки не зупинилися проти навислої скелі, біля стіп якої дзюркотів малесенький струмок.

— Там є вхід, — показав рукою Кастроні на велику кам'яну брилу незграбної форми, що виставала з боку височезної скелі. — В землі мусить бути залізне кільце. Його треба потягнути з усіх сил до себе, й тоді брила обернеться. Під нею знаходиться вхід...

Вже була темна ніч і росив дрібненький дощик, як вони попрямували в глиб балки. Коней залишили в лісі й тепер ступали обережно, крокуючи один за другим. Наблизившись до брили, почали шукати довкола неї в землі залізне кільце.

— Є! — зрадів Кастроні, коли його руки по деякому часі торкнулися холодного металу.

— Тягніть! — наказав Капуста, й десятки рук учепилися за кільце, тягли його з усіх сил. Кам'яна брила довго не піддавалася, а вкінці скреготнула на своїх залізних бігунах, відкривши під собою доволі широкий темний отвір.

— Ідемо з капітаном перші, решта — за нами, — тихо сказав Кастроні. Двоє лишіться тут і пильно зоріть. Давайте смолоскипи!

Кастроні й Капуста полізли в отвір, швидко натрапили на кам'яні сходи й запаливши смолоскипи, побачили, що опинилися у вузькому підземному ході.

Почали спроквола посуватися вперед, а за ними йшла решта. Хід повертав то вліво, то вправо, то ширшав, то вужчав, а в деяких місцях був такий низький, що всі мусли добре згинатися. Врешті він дещо поширшав, і шукачі зупинилися перед кам'яною стіною, в якій не було сліду будь-яких дверей.

Кастроні пильно освічував смолоскипом стіну, розглядаючи її дуже уважно.

— Старий говорив, що в цій стіні є двері, — сказав він потиху. — Треба відрахувати п'ять каменів знизу, потім три камені з правого боку й натиснути шостий камінь. Один, два, три, чотири, п'ять — ізнизу. Зараз, зараз... Один, два, три — з правого боку. Повинен би бути ось цей...

Кастроні з Капустою натиснули на камінь з усієї сили. У стіні щось глухо заскрипіло, а потім перед ними важко відкрилися залізні двері. Пройшовши їх, вони опинилися у льоху, з якого було два виходи.

— Куди ж до в'язниці? — прошепотів Капуста.

— У правий бік. Приготуйтеся, хлопці, — наказав Кастроні, й у його руці блиснув широкий ніж.

Ішли майже нечутно, насторожені, готові кожної хвилини кинутися барсами на сторожу. Але їй не було. Піднялися вище й опинилися в широкому склепистому коридорі. По обидвох боках були залізні двері з малесенькими, густо заґратованими, віконцятками.

— В'язниця! — шепнув Кастроні. — Уважно! Десь повинна бути сторожа.

Але не було нікого. Лише горіли рівномірним полум'ям смолоскипи, розміщені по стінах, і під ногами шмигонув переляканий пацюк.

Почали надслуховувати й почули, що вгорі хтось гомонить. Мабуть, там була сторожа.

Капуста, скрадаючись, наближався до кожних дверей і потиху звав Чугаєнка:

— Іване!.. Іване!.. Ти живий? Озовись!..

Ніхто не відзивався, й Капусті виступив на чолі піт. Невже Чугаєнка немає в живих?.. Зупинився коло останніх дверей.

— Іване!.. Чугаєнку!.. Озовись!..

На його превелику радість за дверима почувся стогін, і Чугаєнко слабим голосом запитав:

— Хто там?..

Капуста припав до дверей.

— Це я, Іване, Капуста. Прийшов із приятелями. Хочемо тебе рятувати.

У льоху зашаруділи кроки, й Капуста почув радісний вигук Чугаєнка:

— Капуста!?!.. Слава Богу!..

— Тихше, не кричи, — злякався Капуста. — Скажи, ти в кайданах?

— Ні. Але я скатований дуже...

— Сторожа тут велика?

— Напевно чоловік із вісім.

— Що каже осавул? — торкнув Капусту Кастро-ні, який не розумів їхньої розмови.

— Каже, що сторожі є, мабуть, чоловік із вісім. Сам він дуже скатований.

— Гм... вісім чоловік... Нас є десятеро. Дамо раду. Слухайте тут, — звернувся Кастро-ні до своїх людей, — зараз ідемо нагору. Заскочимо сторожу несподівано. Всіх... — тут він потягнув рукою по горлі. — Щоб ніхто не писнув, бо наробить тривоги, й тоді можемо тут пропасти...

Піднялися крадькома по сходах і зупинилися перед зачиненими дверима. За ними чулася голосна розмова.

— Поляки!.. — шепнув Капуста.

Кастро-ні кивнув головою. Легесенько натиснув клямку, відхилив на пальця двері і спостережливо оглянув середину вартівні.

— П'ятеро грають у кості біля стола, — зашепотів Капусті до вуха, — кілька спить. П'ять на п'ять, решта впорається з тими, що сплять.

Скажено ввірвалися до вартівні, й заки остовпіла від несподіванки сторожа сягнула по зброю, двоє з них уже лежало з перерізаними гортанками. Інші почали люто відбиватися. Але венеційці були добрими

горлорізами. Вкоротці всі вартові лежали порізані й стікали кров'ю. Капуста схопив велику в'язку ключів, а Кастроні тим часом підсунув до вхідних дверей важкий стіл і кілька грубих дубових лав, щоб ніхто не зміг скоро дістатися до вартівні.

Миттю збігли в підземелля, й Капуста почав гарячково пробувати ключі... Врешті замок заскреготів, і двері подалися до середини. Смолоскипи освітили льох.

Скатований і розпухлий Чугаєнко, мружачи очі від світла, почав обіймати Капусту.

— Не гаймо часу! — наглив Кастроні. — Кожна хвилина дорога!

Швидко пробирались підземним ходом, малощо не погасивши смолоскипів. Врешті Кастроні перший вигулькнув із нього й допоміг Капусті просунути Чугаєнка. За ним похапцем вилазили інші. Коли вже останній із них опинився на поверхні й погасив смолоскип, кілька венеційців дружньо взялися до кільця й повернули кам'яну брилу на своє місце.

Хвилину наслухували чи в замку не піднялася тривога, але всюди було тихо, лише поблизу сумовито квилив сич.

— Рушаймо! — півголосом сказав Кастроні. — Йтимемо один за одним, щоб не провалитися денебудь і в темряві не скрутити собі в'язів.

Посувалися гусаком. Кастроні весь час квапив, але Чугаєнко не міг швидко йти і часто приставав. Нарешті відісталися з балки й подалися напростець полем до лісу. Розмокла глинкувата земля липла до чобіт, хтось раптово спіткнувся й, голосно заклявши, бебехнув у болото.

Дійшли до лісу захекані й заболочені по вуха. Котрийсь із венеційців хотів присісти на звалене дерево, але Кастроні не дозволив. Порадилися удвох із Капустою й вирішили, що розділять відділ надвое, й одна частина поїде в напрямку на Гревен, а друга подається на Горстмар.

З Чугаєнком треба було їхати поволі, тому його

мав супроводжувати Капуста. З Кастроні він домовився, що зустрінуться ввечері в домі Льорентіна, перебудуть у нього ніч і день, а потім поїдуть до Мюнстера, але так, щоб туди прибути перед закриттям брам.

— На коні! — пролунав наказ Кастроні.

Вже мали роз'їжджатися, як зненацька в замку заграв ловецький ріг, і глухо бовкнув на тривогу дзвін. Услід за тим спалахнули численні світла.

— Ого! Ляхи вже підняли тривогу, — константував Чугаєнко.

— Ще б пак! — зареготався Капуста. — Вони показяться з люті. Аджеж їм навіть і не снилося, що хтось може тебе викрасти, та ще й діставшись до замку підземним ходом.

Роз'їздилися у протилежні сторони.

Починало сіріти.

Дощ пускався щораз то більший, і вітер бив по обличчях вершників його великими краплями.

— Це добре, — сказав Капуста до Чугаєнка, — до ранку дощ розмие всі сліди. Чи можеш добре триматися в сідлі? Мусимо потиснути коней.

— Спробую, — відповів Чугаєнко. — Але кожна моя кісточка болить. Здорово мучили кляті ляхи!

— Тримайся за мене, брате. Треба відбитися якнайдалі від замку.

Капуста махнув рукою й зострожив коня.

Помчали вихром. Услід їм вигравали тривожно ловецькі роги в Куртшльосі.

Дніло.

ІХ

Оссолінський такою жовчю накупів на шляхту, що аж занеміг. Виглядав постарілим і наче згорбився. Сидів у своїй кімнаті й морщив у глибокій задумі чоло.

Журився.

Було й чого.

Бундючна шляхта провалила всі пляни, що їх вони удвох снували з королем Владиславом. На бурхливих сесіях сейму, які тривали вже два тижні, шляхта майже заборонила королеві вирішувати важливі справи заграничної політики самому, без відома сенату; король не мав права наймати військ, королівські привілеї були сильно обмежені. Навіть королівщина була поставлена під опіку сенату, щоб король не мав права роздавати землі самовільно.

»А все ті кляті вельможі...« — аж скрипнув зубами Оссолінський. — »Короленята... Радзівіл, Вишневецький, Любомирський, Потоцький... Кожний із них дбає про свою привату, а не про добро ойчизни. Провалять вони її, окаянні... Що їм ойчизна?.. Що їм король?.. Адже для них він лише коронована лялька... Страшні часи настають для Речіпосполитої. Король хворіє, а магнати щораз то сильніше вибираються в пір'я й посягають по владу в Речіпосполитій... Хіба ж того не видно на кожній сеймовій сесії?!«

Оссолінському боліла голова, і йому страшенно не хотілося йти на ще одну, вже останню сесію. У виступах короленят і їхніх попутчиків так і чулася глибока зневага до короля, до нього — Оссолінського — та інших, які тверезо думали про добро Речіпосполитої, а не лише за своє чревоугодіє. Але скільки таких е... Оссолінський гірко скривився. На пальцях їх можна

порахувати. Бідна... бідна ойчизна, коли таке починає діятися.

Із трудом підвівся, згорнув папери й повільною ходою пішов довгим коридором на праве крило королівського двору, де у великій парадній залі відбувався сейм. Заля була простора, з колонами, що підтримували великі галерії, з яких вели широкі й вигідні сходи, вкриті хідниками. На вікнах висіли тяжкі завіси, а на стінах красувалися різні воєнні трофеї, бунчуки, прапори, зброя. Ззаду королівського трону, під стіною, знову був ряд прапорів, а балдахин понад тронном тримали гарно вирізьблені орел і їздець, що знаменував литовський герб. Перед кріслом маршалка вже розсілися писарі, готуючи свої пера й розкладаючи папери. А шляхта поволі сходилася.

Прийшов жовчний Ярема Вишневецький, обидва гетьмани — Потоцький і Радзівіл, — достойно й поважно ввійшов на залю примас Лубенський і, поблагословив присутніх, які встали, зайняв своє місце. До залі нарад вливалася шляхта. Розодіта в атлас, шовк і золотоглав, вона брязкотіла дорогою зброєю, галасувала й поволі розсідалася. Галерії заповнювалися цікавою публікою. Коли заля залюднилася майже вщерть, маршалок сейму Сапіга підвівся з місця і стукнув тричі своїм маршалківським жезлом об долівку.

Всі встали.

З бічних дверей вийшов у супроводі свого почту король Владислав IV. Шляхта привітала його гучним окликом «віват!» Король поклонився на всі сторони й сів на троні. За ним вишикувався його почет. Уже із трону король оголосив останню сесію сейму відкритою.

Зчерги виступив канцлер Оссолінський і заявив, що ця сесія буде дуже короткою, бо до розгляду залишилася тільки скарга козацької старшини, а, крім того, треба прийняти рішення коли має зібратися черговий сейм.

Шляхта потиху зашуміла, одобрюючи короткотривалість сесії. Ззаду хтось голосно промуркотів, що

схизматиків і на очі не годиться впускати до сейму, але його зацитькали.

Сапіга встав і знову тричі стукнув жезлом об долівку. На цей знак у залю ввійшли козацькі послы. Були це полковник Ілля Караїмович і сотник Нестеренко. Убрані в парадний одяг реєстрових козаків, із своїми старшинськими відзнаками, вони швидко пройшли залею і зупинилися перед королем. Сапіга заявив, що вони можуть викласти перед королем і високим сеймом свою скаргу.

Говорив Караїмович. Вказав на те, що реєстрові козаки мали належні їм привілеї й повні права від польської корони володіти своїми землями. А тепер польські старости забирають собі та привласнюють оті землі, які належать реєстровикам. Військові постої чинять грабіж і насилля, а пани щораз гірше знущаються над народом. Чи на це заслужили реєстровики, які вірно служать Речіпосполитій і захищають її своїми грудьми проти турків і татарів?

— О, Матко Боска! — захвилювався Потоцький. — Яка лож! Аджеж це козаки накликають нашій ойчизні лихо, бо своїми набігами дратують наших сусідів, і ці все погрожують нам війною. Хіба ж мало ми мали клопотів через цих бунтарів?

— Кажеш, полковнику, що реєстровики вірно служать Речіпосполитій? — їдко просичав Вишневецький. — А хто ж піднімає весь час бунти, як не козаки, га? Скажи ж! Невже ж ти так скоро забув бунти Косинського, Наливайка, Лободи, Сулими, Павлюка, Трясила, Остриниці? Таж ви найбільші бунтарі, яких наша ойчизна має...

— Правда! Правда! — загула грізно шляхта.

— Козаки — найбільші віроломники, — заговорив Радзівіл. — Вони лише й думають про те, якби то відірватися від Речіпосполитої...

— Ганьба здрайцям! Геть схизматиків! — крикнув хтось голосно з галерії.

— Мечем треба викорінювати схизматське бидло!

— багрянів люто товстий шляхтич недалеко від коронного гетьмана Потоцького.

— Геть із ними! — заревла заля.

— Та чого це ми тут гаїмо з ними дорогий час? — зірвався із крісла високий цибатий шляхтюра. — Ці здрайці нароблять лиха, а потім приходять до сейму із скаргами. Хай ясновельможний пан канцлер сушить собі голову їхніми супліками. Або комісію покликати для того. Нам час додому!

— Додому! Додому! Відкинути цю справу! — несамовито загаласували шляхтичі.

Сапіга поглянув на короля і канцлера, кахикнув і, вставши, сказав, що справу козацької скарги не можна зняти з порядку нарад, бо вона була прийнята від самого початку, а потім попросив ясновельможне панство мати терпеливість і спокійно добути до кінця. Козацьким послам запропонував, щоб вони ясно й коротко з'ясували свою скаргу та прохання до сейму.

Сотник Нестеренко, низько вклонившись королеві, сказав, що козацька старшина в імені всього козацтва просить, щоб найясніший пан і світлий сейм заборонили старостам забирати самовільно й безправно козацькі землі, звільнили села та міста від постоїв, і щоб козакам були повернені їхні давні права.

— Не можу слухати такої льживої супліки! — скипів люттю Вишневецький. — Всі землі на окраїнах Речіпосполитої є її власністю, й ними господарюють старости, а на королівській землі оселяється наше шляхетне панство. Козаки брешуть, що їм забирають землі. Все це крайня лож! А щодо постоїв... Вони мусять бути, бож військо повинно десь жити. Корона ж мусить утримувати своє військо на степових окраїнах. Козаки говорять про грабежі і гвалти... Це так само лож, бо хіба благородний польський шляхтич буде когось грабувати або насилувати хлопок чи козачок? Усе це лише козацькі вигадки... Говорять козаки, що корона не респектує привілеїв і прав, які вони мають. Знову ж таки це крайня лож, бож самі козаки, а не

корона, порушували договори і зривали своїми бунтами привілеї та права.

— Правду говорить ясновельможний князь! — загули схвально шляхтичі.

— Правда, правда! — підтримав Вишневецького князь Любомирський.

— Прошу слова, ясновельможний пане маршалку, — заволав старший, уже сивавий, шляхтич, із хитрючими наче в лиса обличчям і малими неспокійними очима.

— Говори, зацний пане раднику, — кивнув Сапіга.

Шляхта притихла. Радник Ржевінський відомий був із того, що знав правні устави Речіпосполитої на зубок, через те в сеймі й дораджував. Шляхтичі боялися входити з ним у будь-які позви, бо на виграння справи ніхто не мав ніякої надії. Тепер усі нащурилися, чекаючи, що Ржевінський скаже.

— Козацька старшина жаліється, що старости забирають у козаків землі. Але козакам ходить, мабуть, про землі, подаровані їм недавно, бо всі вони були привілейовані, й тут козаки праві, бо тепер мають нові привілеї, а старости їх не респектують. . .

— Про які даровані недавно землі й нові привілеї, вацьпане, говориш? — здивувався Потоцький. — Аджеж сенат, поскільки я пам'ятаю, впродовж останніх років не дарував нікому ніяких земель.

— Ані не давав козакам ніяких нових привілеїв! — докинув князь Любомирський.

— Це правда, ясновельможні панове, що сенат не дарував земель, ані не давав ніяких привілеїв козакам у минулих роках, — спокійно продовжував Ржевінський, — але, як мені відомо, козаки такі землі та привілеї дістали. . .

— Що ж це за чортовина? — розсердився Потоцький. — Може, його милість канцлер скаже нам щось про це?

Оссолінський зиркнув на короля й побачив, що той поблід, затиснувши з болю зуби. Його напав приступ гостеця, й королеві віднімало ноги. Канцлер зме-

тикував умиць, що справа стає загрозливою, й почав обходити її здалека.

— Ясновельможне панство знає, що, згідно з дуже важливими уставами нашої Речіпосполитої, коронними землями розпоряджає найясніший король. Так воно було здавна. Королі Речіпосполитої часто-густо наділювали шляхетно уродzonych лицарів за воєнні та інші заслуги порожніми землями. Обов'язком їх було загосподаровувати ті землі і служити вірно королям та ойчизні. Таких земель, які ми називаємо «королівщиною», маємо багато на окраїнах нашої ойчизни, в далеких степах. Там наші відважні старости загосподаровують ті землі й боронять нашу ойчизну від нападів татар і турків. А тих земель є справді дуже багато. Ніяка інша країна в Європі не має стільки порожньої незагосподареної землі, як Річпосполита. А чим більше буде загосподарованої землі, тим більший буде добробут і тим краще розвиватиметься й багатітиме наша ойчизна. Тому його величність, даючи нещодавно козакам деякі полегші та зважаючи на їхні запевнення у вірній службі та їх уклінні просьби, наділив козаків деякими землями і привілеями.

— Його величність не мав права цього робити без згоди сенату! — майже закричав князь Любомирський.

— Його величність зробив це на основі права про королівщину, — пояснив спокійно Оссолінський, — а згідно із правом король може це вчинити, прикладаючи до грамот і привілеїв свою печать.

Вишневецький аж позеленів од люті. Кинувши ненависний погляд на Оссолінського, встав.

— Світлий сейме! — заговорив уїдливі. — Його величність грубо порушує наші права. Ми вже розглядали на попередніх сесіях те, як його величність нехтує сеймом і шляхтою та робить, що хоче. А тепер вийшла наверх іще одна справа: король роздає землі без відома сенату і його згоди. Де таке бувало коли в нашій Речіпосполитій? Він роздає землі не шляхетно уродзonym шляхтичам, а бунтівникам, схизматикам, та ще й надає їм привілеї і скріплює їх своєю печат-

кою. Навіщо ж тоді є сенат і сейм? Виходить, що його величність хоче сам усім верховодити в Речіпосполитій. А коли так, тоді нехай він сам турбується, щоб знайти гроші на оплату війська й усіх державних видатків. А ми не дамо ані одного червінця! Побачимо тоді, що скаже його королівська милість. . .

— Славно каже князь! Віват князю Вишневецькому! — почулося з усіх сторін і пронеслося громом по залі.

— Ми знаємо чого король захищає козаків! — ревнув якийсь шляхтич. — Він спілкує з ними!

— Це можна було побачити на попередніх сесіях! — злобно додав Потоцький.

— Вимагаємо від його величності, щоб він скасував свою постанову й відобрав землі від схизматиків разом із усіма привілеями! — чеканячи кожне слово, повільно промовив Любомирський.

— Всі за це! — закричали шляхтичі, які сиділи за Любомирським.

— Панове! Панове! — стривожився вчений Остро-ріг. — Ми не можемо ухвалювати сьогодні такої постанови, бо тим зовсім нехтуємо його величністю. Король мав і повинен мати свої права щодо королівщини. Ми не повинні в такий спосіб ставитися до його величності, бо він же наш володар. Ми ж зневажаємо його, панове. . . Бійтеся Бога!..

Але шляхта вже шуміла і кричала. У глибині залі спалахнули голосні суперечки, одні обстоювали короля, інші — вельмож, а публіка на галеріях також галасувала. Даремно маршалок гатив жезлом об долівку з цілої сили і кричав так голосно, що аж почервонів із натуги. Ніхто не звертав на його крик жодної уваги. Шляхта вирувала голосно, наче буревій. Біля короля згуртувався його почет, і до нього швиденько підбіг поблідлий Оссолінський.

— Сесія зірвана, найясніший пане, — сказав він, уклонившись. — Вашій милості не слід тут залишатися.

— Матко свента! — промовив здавленим голосом

король. — До чого вони дійшли... Свого короля зневажають просто в очі. Що то буде далі?..

І на королівських повіках заблищали сльози.

— Благаю вас, найясніший пане, вийти із залі, — просив Оссолінський. — Цю юрбу вже ніхто не оговтає, й вона може допуститися ще більшої наруги над вашою священною особою.

Він майже силою взяв короля під руки й оточений почтом вивів його зі залі, в якій аж гриміло від криків. Суперечки між шляхтичами стали такі гострі, що деякі з них уже поривалися до шабель. Магнати, побачивши, що король і канцлер покинули залю, почали й собі виходити. Вийшов також і маршалок сейму, втираючи з чола густий піт. Він до глибини душі був обурений на Вишневецького, Любомирського й Потоцького, що вони своїми ораціями підбурили шляхту й зірвали сесію сейму.

А в бічній просторій кімнаті сидів біля столу король Владислав IV і гірко плакав. Коло нього стояли невтішений канцлер Оссолінський і його писар.

— Як вони могли?.. Як вони сміли?.. — хлипав мов мала дитина король.

— Хай Єзус простить їм за те, що вони накоїли, — гірко промовив Оссолінський. — Добра, виходить, нам не ждати в нашій Речіпосполитій...

— *Fiat voluntas tua!* — шепотів тремтячими устами король.

Похмурий і сердитий вернувся сотник Нестеренко на свою квартиру в невеличкому, неймовірно брудному жидівському заїзді на передмісті Варшави. Тут на нього ждав готовий у дорогу осавул Нищенко. Одягнений як звичайний польський шляхтич, із підкрученими вгору вусиками й завадіяцьким виглядом, він не відрізнявся нічим від правдивого польського панка, а з його бездоганної польської мови ніхто не міг розкрити, що це козак, а не шляхтич.

Нестеренко хотів було розказати осавулові, що сталося в сеймі, але він тільки головою хитнув.

— Не розказуйте, пане сотнику. Знаю. Вся Варшава гуде про те, що сейм зірвано. ..

— Щастя, що ми якось вирвалися, а то були б нас рознесли кляті пани.

— А де ж полковник?

— Його затримав канцлер. Караїмович боїться, й довіряти йому не можна. Він забагато вислугується ляхам. . . Наше діло мусимо вести обережно. . . В дорогу виїжджай негайно. Гроші маєш?.. Стривай, візьми ще, пригодяться в потребі. . .

І Нестеренко подав Нищенкові невеличкий, туго набитий червінцями і дукатами шкіряний мішечок.

— Гони до Данцігу так скоро, як тільки можна. В Данцігу заїжджай до Асовіядзяна. Це вірменин, багатий купець, торгуючий хутрами. Він добре знайомий Хмельницькому і нашій старшині. Власне у нього зупинився Мрозовицький. Йому розкажи все, що сталося в сеймі, бо Хмельницький хоче мати точну реляцію про сеймові наради. Мрозовицький має чекати на тебе в Данцігу. Якби його вже не застав, тоді сідай на перший-ліпший корабель, який їде до Франції, й жени щодуху до Хмельницького. Розкажи йому про все. Листів не даю, бо це небезпечно... Хто їде з тобою?

— Візьму Драбину. Він меткий і проворний козак, а до того ще й добре володіє польською мовою.

— Гаразд! Бувай здоров і бережись у дорозі, бо за лихо тепер не тяжко.

Обидва козаки міцно обнялися на прощання.

Відправивши Нищенка, Нестеренко відчув, що йому полегшало на душі, й почав усе обмірковувати. Хмельницький вирішить, що далі робити. Ляхи тепер захочуть скрутити козацтво в козячий ріжок і ще лютіше будуть неволити нарід. Король утрачає владу. . . Оссолінському також не переливки. В Речіпосполитій немає влади, яка могла б утримати в карбах ляхських магнатів, а тому панує безправ'я й розгул. . . Тепер козакам немає чого надіятися на будь-які королівські полегші чи обіцянки, бо шляхта зв'язала королеві руки. . . Треба їм покладатися на власні шаблі й борони-

тися, боронитися по-вовчому, бо з вовками мають до діла...

Охоплений такими роздумами і збуджений подіями в сеймі, Нестеренко мимоволі вдарив рукою по шаблі.

Двері скрипнули й до кімнати ввійшов пейсатий жид. Він приніс вечерю й велику чарку міцної горілки.

— Слухай, жиде, — звернувся до нього Нестеренко, — мені треба побути ще кілька днів у Варшаві. Знайди мені кращу квартиру, бо у твоїй нехлюйній норі мене зайдять блощиці, а від тарганів робиться гидко... Гляди, як вони безсоромно швармують попід стінами...

— Ой, вей! — замахав руками жид. — Де ж я знайду ясному панові-козакові тепер квартиру? Всюди повно ясновельможної шляхти і їхньої служби. Та й купців наїхало повно до Варшави. Мій шурина Сруль також приїхав і живе, присяйбо, в такій буді, що ге-вулт...

— Ну-ну, не брешти, жиде, — закивав на нього пальцем Нестеренко. — Хто-хто, а ви, жиди, добре стоїте один за одного. Так то я й повірю, що твій шурина живе у ще гіршій норі, як я. Знаю, що трудно за квартиру, але пошукай. Ось тут маєш за свій труд, а знайдеш добре місце — дістанеш удвічі більше.

І Нестеренко поклав на стіл два золоті дукати.

— Гіт, гіт, — схилювся в низькому поклоні жид, — я буду шукати панові квартиру. А де ясний пан хоче? На Празі, на Краківському чи на Сандомирському передмістях?

— Де лише знайдеш. Для мене все одно. Тільки, ради Бога, старайся знайти якнайшвидше.

Нестеренко довго дожидав полковника Караїмовича, але він увечері таки не прийшов. Урешті втомлений Нестеренко заснув міцним сном, не чуючи як його кусали блощиці та прогулювалися по ньому таргани й усяка погань, що повилазила зі щілин і з-під дір'явої підлоги.

Х

Проміння осіннього сонця зазирали крадькома у простору залю і промайнули блискітками по дорогих шовкових подушках, обставлених попід стінами. В кімнаті духмяніли гострі пахощі й парувала кава. На низькому мармуровому столику на срібному підносі вершилися золотисті помаранчі, а коло них лежали мигдалі, фіґи, абрикоси й банани. У високих чарках шумів кумис.

Проміння сонця доповзли до двох постатей.

Сукур-мурза смакує запашну каву в малесенькій чашечці й закушує мигдалем. Сидить непорушно на м'якій подушці, підібгавши ноги, й міряє вузько-скісними хитрими очима свого співбесідника. Сукур-мурза вже не молодий. Сивина вплітається в його кучеряву бороду, яка спадає на атласний жупан, туго підв'язаний широким шовковим поясом, за котрим заткнутий кинджал, що переливається перлямутром і самоцвітами. Мурза сухорлявий, і в ньому можна пізнати колишнього воїна.

Він киває мовчки на слуг, і ті підносять йому і Верещаці чарки з кумисом.

— Вип'ємо ж за здоров'я великого хана Ісляма-Гірея, хай Аллах збереже його на довгі роки володіння, — говорить повільно Сукур-мурза.

— І за здоров'я префекта Хмельницького, — додає цілком свobodно Верещака.

П'ють кумис.

Верещака навіть оком не моргає. Так начебто випив кухоль меду чи вина. Йому не першина пити кумис. А говорить по-татарському, як родовитий татарин. І це подобається Сукур-мурзі. Йому добре відомо,

що цей із панським виглядом козак — то емісар гявур-а Хмельницького. Цього Хмельницького, що про нього так багато говорять у Парижі. Та й не тільки в Парижі, але чи майже не на всіх європейських дворах. Летять гінці до Порти та із Порти до Бахчисараю... а звідтам до Парижу... Грізний хан Іслям-Гірей, хай Аллах береже Сукур-мурзу від його гніву, наказує, щоб він пильно стежив за всім, що чинить гявур Хмельницький, і розвідував, що він замишляє. Бо цей гявур — мудра голова, і хан його добре знає. Знає про нього добре і султанський двір...

Дбайливо збирає Сукур-мурза всі, навіть найменші, вістки про префекта Хмельницького та його корпус. Приносять йому вістки його агенти, купці, довідується він багато в розмовах і зустрічах із різними послами на французькому дворі. І списавши довжелезну реляцію про Хмельницького, він лише головою крутить. Що й казати... Цей гявур — людина не аби-яка. Недаром хан так цікавиться ним. Він не тільки що добрий воїн, але й тонкий політик. Має своїх агентів майже в усіх європейських столицях. Розкрити ж його задуми важко... Грач не аби який...

І шле Сукур-мурза реляцію до Бахчисараю про Хмельницького одну за одною. А у відповідь Іслям-Гірей знову наказує не спускати ока з дій Хмельницького...

Верещака смоче люльку на довжелезному гнутому цибусі та слухає насторожено, що говорить Сукур-мурза. З ним треба бути обережним... хитрючий у біса...

— Сонце всіх сонць, наш великий хоробрий султан Мухаммед IV вельми сердитий на Ляхістан. А наш непереможний хан готується збирати орду до походу на цей же Ляхістан...

— Що ж такого вчинила корона, що так розсердила хороброго султана і славного хана Ісляма-Гірея, лицаря і войовника? — запитав Верещака.

— Польський король Владислав IV змовляється з Венецією, а з цими злодіями ми на дуже ворожій

стопі. Та ще й папа підмовляє короля Владислава й дає йому обіцянки. . .

— Ляхістан не хоче війни, — говорить Верещака й відкладає люльку. — Шляхта проти війни, а король на цю шляхту мусить оглядатися. В Ляхістані не так, як у вас, де слово хана один закон. . .

— А у вас, козаків, хіба інакше? — посміхається лукаво Сукур-мурза. — Правда, у вас воля гетьмана чи кошового також святий закон. Але у вас бувають ради, і там кожний говорить, що думає, чи до ладу, чи ні. . . Польська шляхта розледащіла тепер і не хоче воювати. Але Порта і Бахчисарай мають відомості, що поляки виливають гармати й кують нову зброю. Король же наймає війська. На кого ж це готується Ляхістан, як не на нас, вірних великого Аллаха?

Верещака перечить помахом голови й бере довгими тонкими пальцями мигдаль із підносу.

— Мало чого не твориться в державі. Ляхістан — велика країна. В Україні люд бунтується, в Литві неспокій. . . всюди треба війська. . . На окраїнах усе стоять великі коронні війська, їх треба зміняти. . . От король і збирає найманців, бо вони обходяться короні дешевше як шляхецьке військо.

Сукур-мурза дивиться на білі руки Верещаки й дивується як у козака можуть бути вони такими випещеними, й узагалі як цей козак може мати такий панський вигляд. Певно, він шляхтич на службі Хмельницького. . . Бач, як заступається за Ляхістаном.

— Коли ж таки справді король Ляхістану почне воєнну веремію, тоді горе буде короні. Двигнуться проти неї незліченні турецькі полки й рушать наші орди. . . перекопська, ногайська. . . сто тисяч шабель блисне проти Ляхістану під прапорами Аллаха. Хто ж тоді зможе встоятися проти нас і султанських військ?!

»А ми ставали, — усміхається в думці Верещака, — й парили вас та ще й як! Скільки разів той ваш хан утікав із Бахчисараю перед козаками?..«

Але мовчить Верещака й тільки притакує поважно.

— Скажи мені, — нагло прищурюється Сукур-мурза, — чи не може бути між нами й козаками мир, а не вічна боротьба?

— Може бути мир, — стверджує Верещака, — але при одній умові... дуже важливій...

— Якій же це? — цікавиться Сукур-мурза.

— Що ви, татари, не будете нападати на Україну, не будете її грабувати і брати ясир.

Сукур-мурза мовчить. Він знає добре, які достатки у Криму, де щороку вмирають люди з голоду. Хіба ж він не бачив, як обдирають убогий люд ханські збирачі податків? Як шуліками налітають султанські аскери і прямо грабують, що вдасться. Татари мусять жити, а щоб жити мусять іти в похід на багату Україну, де і здобич, і ясир великий.

— Мовчиш, мурзо? Не знаходиш відповіді, правда?! Знаю, вам, татарам, круто довелося б, якби ви не мали можливостей набігати на Україну... Але слухай мене, мурзо, добре, — тут Верещака стишує голос, наче хоче сказати Сукур-мурзі щось таємниче важне, — а чому б не подумати так, щоб і вам, татарам, було добре, і Україна була свободна від ваших набігів?

— Тобто як? — перемінюється весь у слух Сукур-мурза.

— Заключити з нами мир і повернутися спільно проти Ляхістану. Ляхи, як знаєш сам, гноблять наш нарід, вони хотіли б викоренити нас, козаків, геть, щоб і сліду по нас не залишилося в Україні. А ми боронимося... вперто й завзято... Вже десятки років деремося з ляхами. Це не важне, що ми їм час від часу помагаємо, бо в ляхів як тривога, то вони тоді біжать до нас і просять, щоб їм помагали, обіцяють тоді кат-зна що, але, звичайно, своїх обіцянок ніколи не дотримують. Наші повстання скінчилися кривавою невдачею, але козаки коритися ляхам не хочуть і скоріше чи пізніше знову піднімуться проти них...

— Ляхістану вам не перемогти, — говорить, помовчавши, Сукур-мурза.

— Хто знає? — знизує плечима Верещака. — Доля змінлива. Ми знаємо слабкість корони, знаємо теж, що її сила слабне з кожним роком. Козацькому ж роду нема переводу, а як ці козаки вміють воювати, проте добре знають твої земляки, мурзо, і знають гаразд турки...

— О, Аллах! — оживлюється Сукур-мурза. — Я воював із козаками, і вони славні воїни, вміють битися по-геройському. Ось яку пам'ятку маю від них.

І мурза відхиляє рукав шовкового халата. По його жилавій руці тягнеться широкий шрам.

— Це від козацької шаблі, — посміхається він.

— Думаємо за одне, — говорить Верещака. — І ти, мурзо, і я. Аджеж за гетьмана Михайла Дорошенка козаки спілкували з вашим ханом Шагіном-Гіреєм і воювали разом проти турків. Дорошенко й загинув під Бахчисараєм у бою. Це, може, ще далека справа й вимагатиме довгої та терпеливої підготовки. Аджеж не легко зі смертельних ворогів зробитися союзниками... Говорити ж треба про це...

— Я теж так гадаю, — притакує Сукур-мурза. — Вороги ворогами, а говорити треба. Он у Мюнстері вже два роки говорять, а війна ведеться далі. А що думає про це твій префект Хмельницький? — питає несподівано Сукур-мурза і пронизливо вп'ялюється очима у Верещаку.

— Хмельницький політик, мурзо, а політики, як сам знаєш, не говорять те, що думають, і чинять не те, що думають...

Сукур мурза голосно регоче.

— Та й хитрий же ти, козаче. Вип'ємо ж за твого префекта і за тебе!

Він підносить келех вина й обережно струшує одну краплю на килим. Вона для Аллаха.

Соняшні проміння повзуть по м'яких пухнатих килимах, потім ховзаються по срібних келехах і під-

носах та й губляться у дверях, біля яких завмерли на сторожі два низькорослі кремезні татарини із прибічної охорони Сукур-мурзи.

Сукур-мурза і Верещака ще довго сидять і говорять, смакуючи запашну каву, та викурюють не по одній люльці.

Розходяться як добрі приятелі.

А на другий день уже мчить гонець до Бахчисараю з таємним донесенням Сукур-мурзи.

XI

Данціг потопав у густому ранньому тумані.

Губилися у ньому великі верки і склади, дрімала фортеця коло гафи та кораблі у пристані й лише де-не-де миготіли слабо ліхтарні на їхніх покладах.

Було ще ранувато, й мало хто вештався у пристані. Ось лише пройшли, похитуючись, п'яні кріпко моряки, які, мабуть, хмелилися цілу ніч, простукотіла ботфортами сторожа й ліниво потяглися рибалки. Ніхто ще не метушився коло складів, а данцігські купці ще солодко протягалися під перинами, горнучись до своїх повногрудих жінок.

Море було спокійне. З нього несло прохолоддю, яка заставляла заспаних рибалок здригатися й кутатися щільніше в теплі вовняні бурки.

Важко проїхали величезні ковані вози, наповнені дебелими дубовими бочками, і швидко зникли в тумані.

Займався ранок.

Із туману почали щораз видніше виступати контури кораблів із високими щоглами, які неначе лісом опоясували широку данцігську пристань. На кораблях сильніше заблимали ліхтарні.

Неформенною темною масою бовдуріла в тумані фортеця, але вже й на її вежах заблищали світла.

Дніло.

Посоловілий від недоспаної ночі лейтенант данцігської портової сторожі широко позіхнув і так потягнувся, що аж кости затріщали. Він був готовий гаркнути на стражників, які куняли під стіною, притуливши до себе галябарди, й уже роззявив рота, коли раптом побачив, що дорогою швидко пройшли до кораб-

лів два чоловіки в капелюхах і широких темних плащах.

Лейтенант метнувся за ними. Йшли доволі швидко, і він помітив, що обидва мають вояцьку виправку. Повернули у круту вулицю, пройшли нею й опинилися перед бригантиною, на якій ввихалися моряки, а з головної щогли блимало зелене світло — знак, що бригантина готується до відплиття.

І справді. На покладі капітан шорстко підганяв матросів і кричав голосно до моряків у великій шкуні, яка мала відтягнути бригантину від берега ген далеко в море, бо не було вітру. На березі ще звивалися вантажники, й великі паки з товаром та грубезні клунки зникали один за одним у трюмі корабля.

Вправні матроси розпускали вітрила і втягали на корабель линви та вужевки, бігаючи мов навіжені сюди й туди.

»Дер шварце Адлер« викинув прапор Ганзи.

Лейтенант заступив дорогу на східці.

— Хто панове такі й куди їдуть?

— А хто пан такий, що має право нас питати? -- блиснули на лейтенанта з-під крис широкого капелюха недобрі очі.

— Я — лейтенант данцігської портової сторожі, Карл Шмідт, і маю право, дане мені сенатом Данцігу. Ось воно!

І лейтенант швидким рухом розгорнув перед незнайомими пергамен із великою печаттю.

Незнайомі переглянулися.

— Їдемо до Гавру, — сказав вищий із них. — Я — Христіям Вальноде, купець з Утрехту.

— А я — Юліян Ромбежі з Амстердаму, — додав другий. — Обидва ми голляндці. Їдемо ж до Гавру по купецьких справах. Чи ще щось хочете знати, лейтенанте?

— Ні, це все, що я хотів довідатися.

Кивнувши головою купцям, лейтенант круто повернувся і швиденько почвалав дорогою.

— Чого це він присікався до нас?

— Здається, ми видалися йому підозрілими. А втім, данцігські зеленокаптанники часто перевіряють подорожніх. Секурують Данціг.

— Гм... Цей лейтенант виглядає не дурним.

— Нічого він нам не вдіє. Зараз відпливаємо.

І Христіан ван Гуден та Курт Гойзер — агенти союзників — піднялися східцями на поклад корабля. Загуркотів важко підтягнений якір.

— Фертіг! — закричав капітан, даючи знак шкуні.

Дужі моряки на шкуні вдарили веслами. »Дер шварце Адлер« сколихнувся й повагом, наче величезний лебідь, почав виходити в море.

На мурах фортеці вдарила гармата. Данціг прощав бригантину, яку на морі скоро підхопив бриз і почав напинати її вітрила. Над кораблем закружляли, скиглячи, чайки; вони то сідали на щогли, то на поклад, а часом злітали вгору й потім стрілами спадали на воду, побачивши для себе якусь поживу.

Згуртувавшись на покладі, подорожні дивилися на пристань і Данціг, що віддалявся щораз більше й губився в тумані, який почав поволі підноситися вгору.

Капітан дав наказ розвинути всі вітрила, і бригантина швидко помчала на захід.

Укоротці на поклад вийшов огрядний пикатий кухар і заgrimів у гонг, скликаючи подорожніх на сніданок. Їли його в довгуватій, вузькій, із невеликими віконцями, каюті, обставленій простими столами і стільцями. Попід стінами були прикріплені дебелі скрині, в яких переховувався посуд. Капітан зі своїми офіцерами займав окремий стіл, а пасажери розсідалися, де хто хотів, і знайомилися зі собою. Було тут найбільше купецького люду, який, не зважаючи на війну, торгував на всі сторони. Довгобородаті пейсаті жиди трималися разом і голосно поміж собою шварготіли та про щось завзято сперечалися. В їдальні були теж високі русьві велетні з далекої країни фйордів, не бракувало мовчазних англійців, і галасували опалені гарячим південним сонцем еспанці. Під прапором Ганзи було безпечно плавати, й кораблі приймали всяких

подорожніх із будь-якої держави, щоб тільки вони внесли належну за переїзд оплату.

Крутилися серед подорожніх й осавул Нищенко та козак Драбина, котрі подорожували як польські шляхтичі. Нищенко дещо ламав по-німецькому, а, лизнувши трохи латини у школі, подеколи вставляв латинське слівце до розмови. Зате Драбина чувся зле, бо не знав німецької мови, й увесь час Нищенко мусів йому переказувати розмову.

Скоро наші козаки зауважили, що до них починають докладніше приглядатися два добре одягнені мужчини: один рижуватий, високого росту, а другий — уже старший, хитрун із вигляду. Говорили обидва по-голландському, й Нищенко не зміг нічого розібрати з їхньої розмови. Але їхні часті погляди у сторону козаків насторожили Нищенка, й він шепнув Драбині, щоб триматися на осторозі, бо з очей тих шельвів б'є злість.

Багато цікавого люду було на кораблі. Познайомилися козаки з бакалявром із Гайдельбергу, який увесь час носився з великими зwoями паперу, а вночі співав над книгами. Обгорнутий у довгополий каптан, бакалявр коцюрбився й рухав невпинно устами, а його очі, захищені під великими кошлатими бровами, бігали прудко по сторінках книг. Він читав довго ночами і вкладався спати аж тоді, коли в каюті починали гомоніти, що його слід викинути крізь ілюмінатор у море, коли не погасить свічок і не покладеться спати.

Йоган фон Гутдорф виявився чоловіком вельми вченим, і диспутувати з ним було важко. Він походив із дрібної зубожілої німецької шляхти, що виводила свій родовід із Саксонії. Його брати служили у військах курфюрста Вільгельма Бранденбурського, а він заміняв меч на книгу. Подорожував бакалявр багато, побував у Падуї, був у Ляйпцігу, знайомився з Кембріджем і непогано володів англійською мовою, так що англійці приходили до нього і просили, аби йшов їм за товмача, коли вони хотіли про щось договорюватися з капітаном.

Непогано знав Йоган фон Гутдорф і про Україну, Ляхістан та навіть далеку Московію, про яку він висловлювався вельми зневажливо й називав москалів бородатими варварами. Це дуже гнівало англійців, які належали до торговельної компанії »Ллойд і Ко«, що широко торгувала з москвинами, й вони завзято сперечалися з бакалявром, коли той лаяв москвинів.

Козаків же бакалявр називав славними вояками й добре знав про походи гетьмана Сагайдачного на турків. Розбирався докладно в історії й дуже болів, що війна триває так довго і що вона так знищила німецьку країну. Він багато розпитував козаків про Польонію, маючи їх за поляків, і Нищенко мусів обережно говорити, аби чимнебудь не прозрадитися, що він не поляк, а козак.

Підозрілі козакам голляндці їх не займали, й виглядало, що вони взагалі не цікавляться ними, проте козаки трималися насторожі й від них сторонилися.

Тим часом Христіян ван Гуден і Курт Гойзер не дармували. Вони пішли до капітана корабля й поцікавилися подорожніми поляками. Капітан, грубий і шорсткий німець, який уже багато років проплавав під прапорами Ганзи, спершу вилаяв їх і сказав, що йому немає ніякого діла до поляків, які їдуть до Гавру. Раз вони заплатили за подорож і нікого не займають, то йому немає потреби ними цікавитися. А хочуть панове-купці дізнатися як поляки називаються, то хай стараються з ними познайомитися. Він же не зобов'язаний давати комусь прізвища своїх пасажирів.

Але кілька золотих дукатів, які непомітно втиснув капітанові до рук ван Гуден, злагіднили його гнів, і капітан сухо сказав, що старший польський шляхтич називається Тадеуш Рослінські, а молодший — Збігнев Пжекруй. Подорожують вони з Варшави до Гавру в купецьких справах, а в яких саме — це не його діло.

— А тепер забирайтеся до чорта, бо в мене повно роботи! — закінчив грубо капітан розмову й, повернувшись плечима до агентів, почав сердито за щось лаяти стерничного.

— Тьху, що за скотина цей капітан, — буркнув невдоволено Гойзер.

— Таких драбуг Ганза має багато, — сухо зауважив ван Гуден. — Це старий морський вовк, а від таких, як він, елегантії вимагати годі. Добре, що сказав нам бодай дешицю про поляків.

— Не журіться, приятелю, втратою дукатів, — широко посміхнувся ван Гуден. — Наш Союз багатий і ніколи не скупився на такі справи. Радше подумаймо над тим, як нам ближче розкусити тих купчиків із Польонії.

— А, знаєте, — аж зупинився Гойзер, — мені видається, що це не купці. Пригляньтесь їм ближче. Таж у них немає навіть найменшої купецької поведінки. До того ж вони почуваються так, якби були не свої. Старший із них більше скидається на вояка, як на купця, неправда ж?

— Я теж так думаю, що це не купці. Бачили англійців? Вони вже позаводили знайомства чи не з усіми купцями на кораблі, й тільки розмови в них, що про торгівлю. Так і видно купецьку жилку. А ці майже не говорять про купецькі діла, а як і говорять, то дуже стримано й неохоче.

— Треба буде нам до них дібратися.

— Обов'язково. Мусимо обміркувати плян і негайно приступити до дії, бо післязавтра вже будемо в Гаврі. Часу залишилося мало. . .

Вночі надтягнув шторм, і «Дер шварце Адлер» аж стогнав під ударами могутніх валів розбурханого моря. Кораблем кидало, мов забавкою, на всі сторони, виносило його на гребені високих хвиль, потім скидало вниз, наче у прірву, так міцно, що тріщали стіни і скрипіли щогли. Водяні валуни заливали поклад, і вода крізь добре не засмолені щілини дзюркотіла до трюму.

Від несамовитого кидання кораблем угору й униз багато подорожніх захворіло. Вони лежали в кабінах, важко постогнуючи, а здоровіші тулилися попід стінами, тримаючись міцно великих залізних кілець. В ре-

ві розшалілого моря доносилися до кабін крики капітана й моряків на покладі та пронизливе скрипіння щогл.

Захворів і Драбина, якому ще не доводилося подорожувати морем, і він лежав блідий, аж зелений, вонітуючи без упину. Не помагала й міцна горілка, котру вливав йому насилу в рот Нищенко, й якісь ліки, що їх приніс бакалявр, якому не першина була перебувати подібні шторми у своїх попередніх подорожах. Крутилася здорово голова й Нищенкові, й він чувся якби був добре підхмелений. Але чарка міцної горілки, до якої бакалявр порадив йому влити ліки, скріпила його, й він усю ніч доглядав за Драбиною. Сидів біля Драбини і Йоган фон Гутдорф і довго потиху гомонів із Нищенком, прислухаючись до несамовитого реву морського буревію, який не вгавав усю ніч. Урешті, вже над ранком, вони, втомлені, заснули твердим сном і не чули вже як скаженіло море й кидало кораблем на всі сторони.

Нищенко прокинувся досить пізно. Було тихо, й корабель спокійно плив. У каюті ще всі спали, але Драбини не було. На ліжку лежала в неладі його тепла бурка. Роздумуючи, де це дівся товариш, Нищенко вийшов у вузький коридор, який проходив між кабінами, і не знайшовши Драбини, піднявся на поклад. Там метушилися матроси, направляючи заподіяні бурею пошкодження. Вони обсіли щогли, міняли шнури, лагодили подерті вітром вітрила. Всюди кипіла праця.

Нищенко обійшов увесь корабель, але ніде не знайшов Драбини. Стурбований, він вернувся до каюти й розбудив бакалявра. Подалися на розшуки вдвох, а коли й на сніданку, який видали доволі пізно, Драбини не було, вони пішли до капітана й заявили йому, що пропав подорожній, польський шляхтич Збігнєв Пжекруй.

Капітан зараз же доручив матросам пильно оглянути корабель, одначе вони Драбини не знайшли. Нищенко важко зажурився, а капітан тільки розводив руками. Йому також пропало троє моряків. Змела їх,

напевно, хвиля, або випали за борт. Імовірно, що і Пжекруй випав із корабля. Але Нищенко говорив, що Драбина був хворий і не міг вийти на поклад. Капітан висловив припущення, що над ранком, коли буря вже втихала, Драбина вийшов на поклад, аби дихнути свіжим повітрям, і міг зімліти та впасти в море. Виходить, чоловік пропав, і він дуже співчуває панові Рослінському, що той утратив свого товариша. Як припливуть до Гавру, він просить його піти з ним до тамошніх офіціалів Ганзи, щоб цей випадок зголосити та зареєструвати. Ганза виплатить рідні відшкодування, коли буде доказано, що Пжекруй загинув не зі своєї власної вини.

Нищенко махнув рукою. Як же доказувати, що не зі своєї власної вини, коли козак пропав безслідно. Ніхто нічого не бачив і не знає. Дуже можливо, що він таки вийшов на поклад і випав за борт. Шкода козака, бо добрий і слухняний був парубок.

Другого дня вже пливли вздовж французького побережжя. Капітан заповів, що ввечері »Дер шварце Адлер« причалить у гаврській пристані. Матроси заметушилися й почали робити приготування до причалу. Подорожні вилягли на поклад і, віддихаючи свіжим холодним повітрям, весело гуторили та все споглядали на землю, що розкидалася вдалині.

— Чиста і скоро робота, — процідив крізь зуби Гойзер.

— Умгу, — мугикнув задоволено ван Гуден. — Я боявся, що хтось пробудиться й наробить крику. На покладі ми справилися знаменито.

— Хе! І виспівав нам усе. Навіть не треба було допитувати.

— Ця рідина, що її я маю, — майже шепотом говорив ван Гуден, — розв'язує язик якстій. Немає людини, яка, заживши її, не говорила б про те, що питають. Наш Союз дістав її з Індії. Вона страшенно дорога, але в нашій роботі дає великі послуги. Влиєте комусь у вино, або прямо в рот, як от нашому козако-

ві, й людина говорить про все, що знає. Не треба допитів, ані тортур.

— Хитра штука, що й казати, — похитав головою Гойзер.

— Пішов козак на снідання рибам. Ніхто й ніколи не довідається про те, як він пропав, — тихо сказав ван Гуден, дивлячись на спокійне море.

— Що ж ми зробимо з послом до Хмельницького?

— Посла можна буде схопити таки в Гаврі, бо там нас будуть чекати наші люди, або пірвемо його в доорозі до квартири Хмельницького. Мусимо його дістати живим за всяку ціну. . .

— Все таки нам повезло, — потер задоволено руки Гойзер. — Сподіваюся, що нагорода нас не мине.

— Про це не турбуйтеся, приятелю, — якимось невдоволено скривився ван Гуден. — Союз ніколи не забуває добрих послуг, а тим більше не забуде про нас наш благородний граф Ніколаус д'Оріє. . .

»Дер шварце Адлер« міняв курс, беручи напрямок на Гавр.

Море почав затягати сумерк, і на кораблі засвітили ліхтарні. Вдалині вже блимала рясними світлами гаврська пристань.

Христіян ван Гуден і Курт Гойзер, сходячи до трюму, на сходах розминулися з Нищенком і бакалявром, які піднімалися на поклад. Нищенко був понурий як ніч, а бакалявр палко його вговорював.

На обличчі Гойзера з'явилася схидна усмішка. Але їй не міг помітити осавул Нищенко. Він ламав собі голову над загадкою, як це так безслідно пропав козак Драбина.

Але ні він, ані мудрий бакалявр Йоган фон Гутдорф не були у стані знайти відповіді на таке питання.

XII

Осінні хмари повзли важко над полями, й із них без угаву росив дощик. Обабіч дороги самотою тужили високі ясені й тополі, а розкинуті по низині невеликі гаї, обідрані зі свого пишного золоточервоного листя, принишкли, немов соромлячись своєї наготи. Видолини повнилися водою, яка розливалася по полях, і робила непрохідними вузькі стежки та пільні доріжки.

Крякало сумно гайвороння, злітаючи зграями над полем і гаями. Маленькими сірими грудочками черкотіли горобчики на деревах і дахах малих підсліпуватих селянських хатин, які валували димом, тулячись одна до одної у селах і хуторах, розкинутих по руєнській низині.

Шляхом із Руєну на Гавр швидко їхала запряжена четверною багата карета, на якій сріблився магнатський герб. За нею простував гурт озброєних їздців у широких зелених плащах і капелюхах, на яких бундючно гребінилося довге біле пір'я. Не важко було вгадати, що це їхала охорона якогось знатного вельможі, а, може, й когось із королівського двору. Вельможа, знати, поспішав, бо машталіри ввесь час підганяли коней, і карета аж підсакувала на вибоях, а болото розбризкувалося широко з-під коліс, хляпаючи по дверях і вікнах.

Карета промчала прудко почерез Бореунтьє й, вибравшись за село, покотилася так швидко, що верхівці мусіли підганяти своїх коней. З-під копит бризкало болото й поганило їхні плащі, які широкими крилами розкидалися за їздцями.

Вже вечоріло, коли карета зупинилася перед природжним заїздом. Це була здоровенна будівля з великими й широкими дебелими дверима, окутими заліз-

ною бляхою, й багатьма вузькими невисокими вікнами. За будинком бовваніли стайні, клуні, курники та височіли стоги соломи й сіна.

Машталір зіскочив звинно з козлів і, підійшовши до дверей карети, спустив східці та відчинив, низько вклонившись, двері. З карети висів високий русявий вельможа, озирнув швидким поглядом довкілля й, обережно ступаючи по болоті, пішов до будинку. За ним виліз уже старший мужчина в багатому одязі французького шляхтича й пішов услід. Вершники почали відводити коней до стаєнь.

У дверях заїзду зустрів вельможу і його товариша товстий господар. Він кланявся низенько й запевняв приїжджих про велику для нього честь, що такі достойні пани вирішили у нього зупинитися й що він буде старатися якнайбільше догодити ясним панам.

Але вельможа навіть не звернув уваги на балакучого господаря. Він кивнув своєму товаришеві, який, моргнувши господареві, відкликав його вбік і почав щось толкувати, вказуючи на вельможу.

Тим часом вельможа ввійшов у велику кімнату, яка служила за пивну й у якій міг подорожній поїсти. Пивна була простора, але низенька й темнувата, так що в ній уже світилося. На стелі простягався товстелезний, аж чорний від старости, сволок, за яким видно було повтикані масивні в'язки різного сушеного зілля, а навіть і голівки стиглого маку. За шиньквасом видніли високошийні пляшки з доброю міцною перцівкою, пузаті сулії з гіркуватим, проте смаковитим старим вином і випиналися своїми черевцями товстенькі барильця з чорним солодким пивом.

У пивній крутилися дві чорнявки, чи не доньки господаря, які з цікавістю виглядали крізь вікна на вояків, що підходили до будинку. Вельможа не зняв капелюха і стояв посередині пивної, роздивляючись довкола. Його погляд зупинився на червонощокому голландцеві, який сидів у кутку при широкому дубовому столі й попивав пиво. Коли вельможа підійшов до нього, голландець підвівся і вклонився низько.

— Я жду вас, ексцеленціє, від самого ранку, — проказав півголосом.

— Не міг скоріше вирватися, — тріпнув рукавичками вельможа, — затримав кардинал. Чи привезли листа?

— Лист є, ексцеленціє. Багато труду коштувало мені видістати його.

— Не пожалієте. Після вечері зайдіть до моєї кімнати й там будемо говорити, бо тут — годі. . .

Він повів очима по пивній, що почала наповнюватися вояками з його охорони. Вони гаморили, сміялися й точили бальяндраси з гарненькими дівчатами.

— Жане! — звернувся вельможа до свого товариша. — Скажіть тому грубасеві, щоб нам приготував найкращі кімнати. Нехай туди принесуть вечерю і найліпше вино, яке він має.

Вельможа і Жан вечеряли довго, смакували старе вино і прислухалися до галасу, який розлягався в пивній. Там вечеряли вояки і хмелилися чорним пивом, цілу бочівку якого з наказу вельможі поставили до вечері.

Охоронці графа Рудольфа фон Вайсдорфа не мали причини нарікати на свою службу в нього. Він дбав про них і платив їм багато більше, як кардинал Мазаріні своїм гвардійцям. За те вимагав від них безоглядного послуху, відваги й мовчанки. Хто не вмів тримати язика за зубами, хутко зникав безслідно з його охорони. Із графом Вайсдорфом жартів не було, — це знали всі. Старшував над охороною графа ротмістр Андре Нуарон, який майстерно володів шпадою і був блискучим стрільцем. Окрім того, він був теж і правою рукою графа в різних темних ділах, і його не менше боялися, як і самого графа.

Після вечері Жан пішов униз до пивної, а до графа невдовзі прийшов голляндець. Це був ніхто інший, як Курт Гойзер, агент Союзу меча, який домовився із графом про зустріч у заїзді «Під Трьома Баранячими Головами».

— Наливайте собі вина, — сказав граф, показав-

ши Гойзерові рукою на широке дубове крісло, — й розкажуть, що переказав мій добрий приятель граф Ніколаус д'Оріє... Ні, стривайте... давайте спочатку листа...

Курт Гойзер розстебнув на грудях свій волохатий теплий каптан, вийняв з-під сорочки невеличкий медальйон, зняв і маленьким гострим ножиком почав колупати його бік. Медальйон відчинився, й у ньому були складені туго два тонесенькі папірці. Один із тих папірців Гойзер вийняв і подав вельможі. Граф ухопив нетерпляче папірець, розгорнув його і, присунувши близько до себе свічник, швидко почав пробігати очима дуже дрібне письмо.

Прочитавши листа, граф старанно заховав його у глибоку кишеню своєї шовкової камзолі, подумав хвилину й тоді звернувся до Гойзера:

— Скільки?

— Одну тисячу гульденів, ексцеленціє...

Граф скривився.

— Чималенько. Але ці вістки варті порядної винагороди. Беріть гроші.

Він вийняв із подорожньої скрині, яка стояла під вікном, шкатулу й подав Гойзерові мішечок із грішми.

— Тут рівно тисяча. Рахувати не потребуєте... Але... я зауважив у вашому медальйоні ще один лист. Коли це щось цікаве для мене — можу купити...

— Більше ніж цікаве, ексцеленціє, — зіщурився Гойзер. — Що у вас вартує, скажімо, таємний лист наймилостивішої вашої королеви до великого курфюрста Вільгельма Магдебурзького?

— Sacrebleu! — мало не закричав граф. — Де ж це ви його видерли?

— Секрет, ексцеленціє, — лукаво підсміхнувся Гойзер. — Коротко кажучи, мені повезло...

— Чудово! Давайте листа...

Граф фон Вайсдорф уважно читав написаного дрібненьким письмом листа, і його лице багряніло з люті, а в очах замиготіли зловісні вогники.

— Ну й негідниця, — сопів граф, — бач, як змовляється поза плечима кардинала!

— Й вашими, ексцеленціє, — додав Гойзер.

— Але я їй наварю каші, — сердився граф. — Довго вона пам'ятатиме як нехтувати моєю приязню...

— Вістки цікаві, що й казати, ексцеленціє. Я сам був дуже здивований. Так що, думаю, ексцеленція зволить купити цей листочок...

— Ще й питаєте... Скільки ж ви хочете за нього?

— П'ять тисяч гульденів...

— Ви що, з розуму зійшли? — крикнув запально граф. — Що ж думаєте собі, що я Крез, або заправляю королівською скарбницею?..

— Яка, до речі, порожня, — голосно розсміявся Гойзер. — Ані одне, ані друге. Але, ексцеленціє, подумайте самі про те, які важливі вістки я вам передаю.

— Що вістки важливі, це правда, алеж ви не можете так мене обдирати. Дам дві тисячі.

— П'ять тисяч...

— Слухайте, Гойзере! — захвилювався граф. — Ми співпрацюємо вже довго. Скажіть, скільки вже моїх грошей перейшло до вашої шкатулки? Я їх не жалію, бо ви завжди мені доставляли важливі вістки, алеж я не можу руйнуватися, як ви схочете так далі дорожитися.

— Не можу інакше, ексцеленціє, — розвів руками Гойзер. — Ви знаєте, яка моя служба. Це гра з вогнем і смертю на кожному кроці. Я ризикую і за те знаю собі ціну. Вістка про змову вашої милостивої королеви з великим курфюрстом варта п'яти тисяч гульденів, а коли ви, ексцеленціє, не хочете мати цього листа, то я продам його комусь іншому...

— Кардиналові? — нахмурився граф.

— Авжеж. Він із великою радістю його купить, хоч і не має грошей. Таж мати в руках такий лист-доказ — це не абияка штука...

— Гойзере, відколи ви зробилися таким нікчемним ділком? — сердився граф. — Хіба ж я вам досі погано платив?

— Я того не кажу, ексцеленціє. Ви мене завжди добре винагороджували. Але яка прислуга, така повинна бути й винагорода.

— Беріть дві тисячі.

— П'ять тисяч й ані одного гульдена менше, — впирався Гойзер.

— Чорт із вами! — досадував граф. — Я не маю стільки грошей зі собою. Гм... стривайте... візьміть оцей перстень...

Він швидко стягнув із пальця перстень із великим самоцвітом і подав його Гойзерові.

— Маєте. Цей перстень вартує багато більше, як п'ять тисяч гулденів. Зате ви здерете з мене менше грошей на другий раз, коли привезете щось цікаве для мене.

— Я ніколи не сумнівався у вашій щедрості, ексцеленціє, — вклонився Гойзер.

Граф заховав листа в кишеню камзолу й налив чарки.

— Тепер оповідайте докладно, що переказував граф Ніколаус д'Оріє...

До пізньої ночі гомоніли граф і Гойзер.

Жан не міг заснути і хвилювався. Він кілька разів уставав, виходив на коридор і спостерігав чи світиться у графовій кімнаті. Врешті, далеченько після півночі, світло погасло, й Жан заспокоївся. Він знав, що граф засипляє скоро.

І справді, незабаром із кімнати графа донеслося голосне хропіння. Заспокоєний Жан шугнув під велику пухову перину й заснув також.

Ротмістр Андре Нуарон виходив уночі кілька разів із своєї кімнати і перевіряв сторожу. Він не довіряв своїм підвладним, бо міркував, що вояки, знаючи про відсутність небезпеки, не дуже то налягатимуть на виконання обов'язків. Але йому ходило про те, щоб вони бодай совісно тримали варту.

Так воно і сталося. Ротмістр застукав одного вартового, який смачно хропів під дверима клуні, й, на-

дававши йому ляпанців, напав люто на відповідального за варту підстаршину за те, що він добре не пильнує свого діла. Вилаявши його як слід, ротмістр подався до своєї кімнати й, перевернувшись кілька разів із боку на бік, також заснув.

Заїзд потопав у сонній тиші. Лише в півній блимало слабе притухле світло. На широких лавах попід стінами спали вояки, вкриті плащами. Посередині при столах куняла сторожа, а біля шиньквасу два підстаршини сонно й ліниво грали в кості.

Була глуха й темна, хоч око виколи, ніч.

Давно вже прокричали другі півні.

В коридорі майнула нечутно якась постать і всунулася до кімнати, де спав Гойзер. За хвилину там піднялася шамотня, і хтось глухо захарчав.

Замиготіла свічка.

Граф Вайсдорф відкинув подушку, й із-під неї виринуло посиніле, скривлене жахом та передсмертними корчами лице Гойзера. Граф скоро засунув йому подушку під голову, акуратно поправив на ліжку перину і дбайливо обшукав Гойзерів одяг. Із камзолі він вийняв і забрав свій перстень, а з невеликої шкур'яної подорожньої торби забрав мішечок із грішми. Кинувши поглядом по кімнаті й переконавшись, що все є в найліпшому порядку, граф згасив свічку, обережно причинив двері й на пальцях подався до своєї кімнати.

Так, Гойзер мусів умерти. Знав забагато про нього. Знав і те, що він конспірує проти Мазаріні й накладає з Віднем. Такого небезпечного агента треба було позбутися. Тепер він має королеву в руках, і з її сторони не обійдеться без потурання йому — Вайсдорфові. Проте, королеви слід берегтися також, бо вона дуже хитра жінка.

Десь дуже голосно і тривожно заквилив сич і так перелякав дрімоту вартового, що він рвучко вхопився за мушкет.

З півної, широко позіхаючи, виходила зміна варті. Дощіло...

XIII

— Чому до Мюнстеру?

— Виїздимо в Україну, Прокопе, й Капуста потрібний префектові, щоб бути разом із козаками. В таких ділах, що тут розводяться, проворнішого за тебе немає. А Мюнстер, сам знаєш, який ваговитий тепер. . . Хмель хоче, щоб ти був у Мюнстері доти, доки не підпишуть мир. Він думає, що це станеться ще не скоро, а за той час ти нащупаєш ближче наших недругів-мечників. . .

— Легко сказати — нащупаєш. Мечники — це сильний противник, який діє по всіх-усюдах. Для такої важливої справи треба більше наших шибайголів. А Хмель хоче залишити мене самого.

— Чому самого? Аджеж лишається Чугаєнко. . .

— Зелений іще, — скривився Верещака. — Та ще й до того венеційка йому сильно закрутила голову, як писав мені Капуста.

— Чугаєнко добрий козак. Не вірю, щоб він уже так обабився за цей короткий час.

— Все таки його треба б відкликати з Мюнстеру, — наполягав Верещака. — Його ж вирвали ляхам із рук, і за ним тепер пильно слідкують у місті. Може знову попастися їм у лабеті, а тоді поминай як звали.

— Це можна зробити, бо в нас є кому його заступити. Знаю, що Капуста не настоював дуже, щоб Чугаєнка забрати, — мабуть, він звик до нього. Може, ти й маєш рацію, що Чугаєнко ще зелений у таких ділах.

— То ж бо то й є, — хвилювався Верещака. — Битися зі шпигунами й агентами Союзу — це діло вельми складне й небезпечне до біса. Вони розкинули свої сіті по всіх країнах. Ти ж подумай, скільки в самому лише Парижі згинуло людей із їхніх рук. Кардинал

також має своїх шпигунів та агентів, а, проте, мечники куди спритніші за них. Поліція у цьому випадку цілковито безрадна і їх боїться. Охрім мечники вбили в моїй кімнаті, й ця поліція нічого не викрила та нікого не знайшла, хоч нібито ретельно шукала. Я ж знаю, що ніхто й оком не моргнув. А чому? Тому що поліція має страх перед мечниками. Скільки вони згладили й самих кардиналових шпигунів?! Якщо зводити бій із такою силою, то треба й самому її мати.

— Можна стягнути Боровицького з Копенгагену або Деревицького з Венеції, — говорив Мрозовицький, розглядаючись із цікавістю довкола.

Йшли по вулиці Бошамп. Мрозовицький був уперше в Парижі й усьому докладно приглядався. Вже із самого ранку потягнув Верещаку оглядати місто, й увечері обидва були такі втомлені, що Верещака відмовився категорично від будь-яких ескапад із Мрозовицьким, а коли він хоче шлятися по Парижі, то Верещака попросить маркізу, щоб вона його повозила по місті в кареті.

Сутеніло, й козаки вирішили закінчити свою цілоденну мандрівку й зайти до таверни поїсти щонебудь та випити вина чи пива.

По дорозі вони обминули гурт міцних дебелих воjákів у зелених плащах і капелюхах із білим пір'ям. Вояки йшли гордовито й косилися непривітно на перехожих, а ці швиденько уступали вбік.

Мрозовицький смикнув Верещаку за рукав.

— Хто це такі?

— Прибічна сторожа графа фон Вайсдорфа. Не знаю, чи чував ти щось про нього. Це тут велика й небезпечна парсона. . .

— Із прізвища видно, що він не француз, — промовив Мрозовицький.

— Австрієць. Приїхав сюди із двором королеви вже давніше й тепер так поріс у пір'я, що його всі боїться. Знаю, що він потайки накладає з Віднем і конспірує проти Мазаріні. Кардинал теж не в тім'я битий, мабуть, покищо терпить Вайсдорфа, але як прийде

слухний час, то він йому скрутить голову. Вайсдорфа люто ненавидить французька шляхта, бо через нього згинувало вже багато шляхтичів, а чимало їх гноїть Мазаріні у в'язниці за доносами Вайсдорфа...

— Гм... думаєш, що Вайсдорф також накладає з мечниками?

— Більш як певний. Вони не гуляли б так у Франції, якби не мали за собою добрих плечей. Я підозріваю, що тими плечима власне і є Вайсдорф.

У таверні ще не було багато гостей, і козаки вигідно розсілися на дубових незугарних лавах під стіною. Ветлява, мов дзига, з великими чорними очима, дівчина, принесла їм здоровенні кухлі пива й уже задивлялася на молодого та вродливого Мрозовицького.

— Ти кажеш, що можна відкликати Боровицького чи Деревицького, — стиха заговорив Верещака. — Треба, щоб вони були там, де тепер є. Настали такі часи, що ми мусимо всюди мати свої вуха й очі. Копенгаген — це дуже важлива столиця. У Венеції нам необхідно мати свого чоловіка, бо вона теж грає поважну політичну роль, не зважаючи на те, що слаба й захлинається під напором бусурменів. І в Парижі нам треба когось мати. Не знаю, кого думає Хмельницький перекинути сюди, на моє місце, — він тобі не говорив?

Мрозовицький заперечливо покрутив головою.

— Знаєш нашого префекта. Він не скоро звиряється зі своїми замислами. Надає великої уваги переговорам у Мюнстері й тому хоче, щоб ти туди переїхав. Згадував лише, що на твоє місце приїде хтось інший, а хто саме — не сказав.

— А ти ж як?

Смуток війнував з очей Мрозовицького. Стягнувши брови, він над чимось задумався, а його рука міцно стиснула кухоль.

— Хочу вертатися в Україну, Прокопе. Доволі я вже навештався по Європі. З'їздив її вздовж і впоперек. Знають мене всюди — і в столичних дворах, і в магнацьких маєтках, і у вчених колегіях. Заводив я диспути з ученими і в Падуї, і в Кенігсберзі, й у Кем-

бріджі, хитрував із гнучкими мов змії в політиці старими європейськими лисами, чарував своєю ельоквенцією красунь на королівських дворах, обтинав у двобоях вуха шляхтичам, — але все це мені вже давно набридло. Хочу знову поглянути на Дніпро-Славу, ганяти божевільним вихром по степу, спати на м'якій шовковій траві й лічити зорі в теплу літню ніч. . . Затужив я за рідною землею, за нашими чепурненькими селянськими хатинками, які ховаються у вишневих садочках, за красою наших просторів, за нашим добрим, хоч і поневоленим народом. Стужився я вельми за нашою матір'ю-Січчю. Ляхи не зняли з мене баніції, та цур їм осоружним. Поїду іншим шляхом в Україну, не з корпусом, а почерез Венецію, Семигород і Волохію. Якби я їхав із корпусом, то ляшня могла б мене схопити, а так я їй покажу велику дулю.

— А що ж префект на це?

— Батько Хмель не радий тому, бо вважає, що я повинен залишитися на заході, але я йому заявив рішуче про своє бажання вернутися в Україну. Він довго крутив головою, а таки, врешті, згодився, хоч я бачив, що це було йому не по душі.

— Ти дуже придався б, скажімо, в Мюнстері. Вдвох ми змогли б там багато зробити.

— Ні, Прокопе. Діла не буде. Я мушу вертати в Україну. Але, стривай, ми ж забули, що в Мюнстері є князь Григорій Четвертинський. Він стане тобі напевно у пригоді. . .

Загадкова усмішка промайнула в очах Верещак.

— Григорій Четвертинський цікава людина, Станиславе. Але ти не забувай одного, — що він маґнат, а до того ще й на службі корони. . .

— Проте, він аж ніяк не гордує козаками, ані не зробив нам нічого злого.

— Це правда. Знаю його здавна, одначе, все таки я з ним обережний і ніколи не розкриваю йому всіх своїх карт. Він не такий, як його брати, але чи можна йому зовсім довіряти — я все ще не маю певности. . .

— Хмельницький каже, що Григорій пішов сліда-

ми свого батька, а він високо цінить старого Четвертинського.

— Для старого Четвертинського батьківщиною є Русь-Україна, а для його синів — Річпосполита.

— Думаєш, що так само і для Григорія?

— Не присягнув би, що так само, але й не скажу, що ні. Чарнота писав, що Григорій не раз дуже одверто говорив із ним про все, що діється в Україні, й виглядає на противника ляхів. Але я із Григорієм бачився вже дуже давно, й годі мені сказати тепер щось певне про нього. Треба зустрітися з ним, а тоді буде видно.

Таверна поволі наповнювалася гістьми. Прийшло декілька міщан, зібрався гурт вояків, нагодилися й музики, навіть з'явився якийсь весельчак у кумедному строкатому одязі. Своїми остроумними дотепами він швидко згуртував біля себе відвідувачів, які нагороджували його витівки оплесками й щедро кидали йому в капелюх мідяки.

По якомусь часі в таверні з'явився похмурий лейтенант поліції, обдивився з-під лоба зібраних, перекинувся кількома словами з господарем і забрався геть. Весельчак, який припишк при появі лейтенанта, почав поновно сипати дотепами, й довкола залунав іще голосніший регіт.

Верещака все ще пояснював Мрозовицькому про те, чому він таки хоче, аби префект післав йому добру поміч у його ділах, і зненацька блиснув очима. Побачив, як до таверни майже непомітно всунулися сухорлявий мушкетер і череватенький міщух.

Мрозовицький відчув дотик руки свого співрозмовника.

— Бачиш компаньйонів, що оце прийшли? Виглядають пришепелувато, але не варто їм потрапляти в зуби.

— Хто вони?

— Секретна служба кардинала. Отой високий мушкетер — це П'єр Карот, а опецькуватий, що так ніби і проситься у крамарі, — це Андре Вавазьє. Коли вбили мого осавула, тоді вони завели знайомство зі

мною. Мабуть, кардинал їм наказав. Уже кілька разів остерегли мене вони перед небезпекою й допомогли мені багато. Платить їм кардинал скупувато, й тих пар дукатів, які я їм даю час від часу, мені добре оплачуються. А на якесь мокре діло з ними йти — це одна приємність. Горлохвати страшенні.

Верещака перервав розповідь і, кивнувши рукою П'єрові й Андре, гукнув:

— Сюди, вашмості! — кивнув рукою Верещака П'єрові й Андре. — Сідайте та пригощайтесь. Це мій друг — ротмістр козацького корпусу, Мрозовицький. Про вас я вже йому говорив.

Новоприбулі злегка вклонилися Мрозовицькому і присіли до столу.

— Які новини? — тихо запитав їх Верещака.

П'єр допитливо подивився на Мрозовицького.

— Мій друг знає про все, — заспокоїв його Верещака, — можете при ньому говорити.

— Згинув Гойзер.

— Коли і як?

— Кілька днів тому. Знайшли його задушеного в кімнаті заїзду, при шляху з Руену на Гавр. Виглядає на те, що його згладив граф Вайсдорф.

— Чому думаєте, що Вайсдорф?

— Бо він теж ночував тоді у тому заїзді й рано повернувся до Парижу. Гойзер, як говорять, був задушений подушкою. А звісно, що як Вайсдорф десь появиться, то добра не жди.

— Але чому? — заходив у голову Верещака. — Адже Гойзер належав до Союзу, а Вайсдорф теж накладав із мечниками, як ми знаємо.

— Щось сталося, — знизнув плечима Андре. — Ми ще не можемо нічого винюхати. Може, Гойзер був чимось небезпечний для Вайсдорфа, і граф вирішив безжалісно відправити його на тамтой світ.

— Чи кардинал знає про це? — запитав Верещака.

— Знає. Радий, що Гойзер згинув, але насторожився, коли вийшло так, що пальці в тому мачав Вайсдорф. Наказав пильно слідкувати за кожним його кроком. А це не легка справа. У графа повно сторожі, та й

до того він має своїх лазутчиків по всьому Парижі. Повторюю, що діло важкувате, — скривився Андре.

— Ум-гу, — потакнув і собі П'єр. — Стерегтися треба з усіх сторін. Раджу і вам бути дуже обачним, — звернувся він до Верещаки. — Ми вже декілька разів помітили, що за вами шнують лазутчики. Але вони проворні до біса, бо коли зауважили, що ми наступаємо їм на п'яти, то зараз же дали драла в темну вулицю. Ходіть якнайменше вночі, бо можете потрапити в біду. Ми ще будемо пробувати цупнути якогось лазутчика, щоб від нього довідатися про те, чи за вами слідкують мечники, чи також і Вайсдорфові люди.

— Я з ним нічого не маю до діла.

— Зате він із вами має, — примружив очі П'єр. — Ви з козацького корпусу. Корпус на службі Франції і воює проти союзників, а Вайсдорф накладає потайки з ними і конспірує проти кардинала. Чули ми, що начебто кардинал готується скрутити в'язи Вайсдорфові, тільки шукає доброї нагоди, щоб із ним розправитися. Вайсдорф дуже обережний, і його не легко заманити в будь-яку пастку чи ув'язнити отак собі просто, як звичайного шляхтича. За ним заступається навіть королева, тож кардинал мусить рахуватися і з її волею.

— Вайсдорф має гроші — оце й усе, — промовив Андре, попиваючи пиво. — Королевій треба гроша — вона їх позичає у Вайсдорфа, сенат потребує грошей — Вайсдорф дає. Кардинал також позичав у нього чималу суму, та й інші магнати сидять у кишені Вайсдорфа. Тому він такий сильний, і кардинал не відважується його знищити.

— Але і йому прийде кінець, — потішив невідомо кого — себе чи всіх — П'єр, а потім запитав Мрозовицького:

— Ви надовго до Парижу?

— Я тільки в переїзді. Завтра їду далі, до квартири корпусу.

— Були вже в Парижі перед тим?

— Не доводилося. . .

— Е, то ви тут новачок. Париж — цікаве місто, але не в теперішній час. — Він раптово похмурнів. — Війна наклала на людей великі утиски, й місто втратило свою давню веселість. У мирний час парижани вміють бути веселими, чи не так, Андре?

— Воно то так, але як у біса бути веселим, коли обкладають людей з усіх сторін різними податками й наддатками. Маєш діти — плати, маєш землю — плати, маєш крамницю — плати, за те, що ходиш вулицею, — плати, за те, що п'єш воду із криниці, — плати, за собаку чи kota теж треба платити податок, чого доброго ще скажуть і за те платити, що людина живе на Божому світі. Не диво, отже, що люд насупився й шемрає невдоволено.

— А війні кінця не видати, — підтримав Андре товариша. — Сенат знову вербує нові полки. Звісно ж, на це треба грошей, і здирають із народу немилосердні податки.

— Скажіть, вашмосте, — звернувся П'єр до Мрозовицького, — у вашій землі напевно такого обдирства немає?

— Ще гірше, П'єр, ще гірше... — сумовито похитав головою Мрозовицький.

— Та невже? — здивувався П'єр. — Розкажіть. Нам цікаво знати про вашу землю. Ми вже багато наслухалися про козаків, а от за їхню країну не знаємо нічого.

До пізньої ночі, майже до закриття таверни, обидва французи уважно слухали розповідь молодого козацького ротмістра про далеку й дивну козацьку землю над Бористенем.

XIV

У квартирі Хмельницького б'ганина тривала від самого ранку. Післанці ганяли, мов лавіжені, сюди й туди. Ротмістр Гловацький аж пітнів, перечитуючи цілу купу листів, що їх йому накидав префект, який від приїзду осавула Нищенка ходив нахмурений і по-нурий, наче грозова ніч. Писарі нітилися від його колючого погляду й горбилися над писаниною, та й сам Гловацький почувався ніяково, спеціально тоді, коли приносив префектові листи до підпису.

Перед полуднем до Хмельницького прийшов обріст із квартири маршала Тюрена, і префект, наказавши себе не турбувати й нікого не пускати, довгенько розмовляв із ним при закритих дверях. Після відходу обріста, Хмельницький покликав Джулая і доручив йому скликати всю старшину. Джулай, підхопивши з канцелярії префекта ще двох вістунів, погнав миттю до сотень.

Заки сходилася старшина, префект іще встиг переговорити із Мрозовицьким, який тількищо повернувся з Парижу. Реляція Мрозовицького, мабуть, була не по душі префектові, бо він увесь час голосно негодував і комусь погрожував, але Гловацький, хоч як натужував слух, не міг ніяк схопити розмови.

А старшина спроквола сходилася. Ротмістри, сотники, поручники й осавули віталися із Гловацьким, повагом знімаючи шапки, і входили до префектової кімнати. Розсідалися, хто де міг — на широких лавицях, на простих незугарних кріслах, — спиралися на свої шаблі й рапіри, одні в панцерах, другі в керелях чи жупанах. Одні сиві, вже загартовані в безлічі різних боїв і воєнних хуртовин, другі — ще молоді й дуже козацькі орли. Першим світила з очей життєва муд-

рість і вояцький досвід, другим — снаговита молодість і завзяття.

Була тут знатна старшина козацького корпусу — Чарнота, Ганджа, Джулай, Мокієвський, Іван Шангірей, Сурин, старий Бурляй, Джеджалій, Золотаренко, Вовченко, брати Гординські, Мрозовицький і Демкович; прийшли молоді осавули — Дубицький, Орленко, Крутивітер, Носач, Їжицький; всунувся непомітно до кімнати і Гловацький. Уся старшина слухала з увагою реляції осавула Ниценка, котрий розповідав про те, як маґнати виступали проти козацького посольства на сеймі та як довели до його зірвання.

Хмельницький сидів похмурий і задуманий. Знав уже про все, бо Нищенко вже скоріше йому докладно розповів, що сталося на сеймі. А власне сталося те, чого він боявся і про що навіть не хотів думати. Вся надія на війну з невірними пропала й розвіялася, мов дим. Хмельницький знав силу польських короленят і розумів, що король безсилий супроти таких могутніх маґнатів, як Вишневецький, Любомирський, Радзівіл, Сапіґа та інші. Вони роблять те, що хочуть. Провалилася можливість скріпити козацьку силу, а тим самим і твердо відстоювати права та вольності козацькі й боронити нарід від утисків шляхти. Хитрий Ахіллес передбачав, що так може статися й радив берегти козацькі когорти. . . Що він ще говорив? Ага, про козакоруську республіку. Адже це саме згадував оцей молодик, Мрозовицький. . . Що його діяти, що чинити? . . »Боже, дай сили і просвіти мій ум у цій темряві«, — прошепотіли уста Хмельницького.

Він так задумався, що й не зчувся, як Нищенко закінчив свою розповідь, і в кімнаті залягла важка гнітюча мовчанка. Старшина тривожно дивилася на свого префекта, сподіваючись від нього поради й розумного слова. Декотрі старшини знали, що Хмельницький снує далекі й обережні пляни, знали, що він переговорював із королем і канцлером, які згодилися на те, щоб козаки, як союзники, брали участь у війні з

турками, а тепер виходить, що вся справа провалилася на сеймі.

Мало хто зі старшин розбирався добре в дипломатичних тонкощах. Усі вони були безстрашними вояками, про них гомоніла ціла Європа, вміли сікти і стріляти, брати штурмом фортеці, топити турецькі галери, плондрувати Крим та не уступати з місця польській крилатій гусарії, їх жахалися цісарці й лякали ними своїх дітей еспанці. Але дипломатія не була їхньою справою. Її робить префект, якому вони вірять і знають, що в халепу їх він не заведе. Ждали від нього також слова про те, що буде з корпусом, бо ходять чутки, що він мав би скоро вертатися в Україну.

Мовчать і терпеливо чекають, що скаже Хмель...

— Панове-товариство! — почав Хмельницький. — Ви чули, що розповів вам осавул Нищенко. Польські магнати провалили на сеймі пляни короля Владислава IV про війну з турками, в якій ми мали б брати участь як союзники Речіпосполитої. В переговорах із королем було встановлено, що ми можемо виставити 50 тисяч козацтва. Це велика сила. Маючи її, ми могли б тоді тиснути на Варшаву, щоб вона відновила наші права, й домагатися вольностей та полегш для нашого народу. Ми знаємо, що ляхи не дотримують угоди: так воно було й за славного гетьмана Сагайдачного, так було й пізніше. Цим разом, одначе, було б сталося інакше. Мене ляхи не обманули б, бо я задобре знаний у Варшаві. Коли б ми були виставили таку силу нашого війська, то я з панами-ляхами зміг би говорити так, що їм аж у носі закрутило б. Тепер — справа інша. Король безсилий, а Оссолінський також нічого не вдіє супроти короленят. Усі козацькі супликації відкинені, й тепер слід сподіватися ще дужчого затиску на реєстрове козацтво, Січ і ще гіршого поневолення нашого народу. Розгулові шляхти тепер не буде меж...

— Стривай, батьку! — перебив Хмельницького Джеджалій. — Ти так говориш, начебто нас не було.

Аджеж із наших рук ляхи шабель не вирвуть силою. Хіба ж мало ми їх, клятих, сікли й будемо сікти?

— Та й справді, — загомонів Шангірей, — аджеж маємо добре вишколені сотні нашого корпусу. Хай по-пробують ляхи помірятися з нами!

— Стонадцять болячок їм у пельку! — скрикнув Джулай. — Посічемо їх на локшину!

— Мало нас. Не дамо ради ляхам.

— Піднімемо все Запоріжжя!

— Гречкосіїв треба підняти!

— Не підуть. Дядьки вайлуваті. Та й користи з них кат-ма, бо воєнного діла не знають.

— Як придавлять їх дуже ляхи, — всі підуть. . .

— Сидітимемо тихо, то ляшина всіх нас так зашторгне, що й дихнути буде годі!

— Хай попробують! — відгрозувалися молодші.

Чарнота, Золотаренко, Ганджа, Мрозовицький і Гординські мовчали. Не гарячкувалися. Знали, що Хмельницький любить послухати думки старшини, а потім висловлюється сам і розгортає свій плян у такий умілий спосіб, що дехто аж рота роззявляє з подиву. А тоді говорить: »Ну й Хмель! Біс його не взяв би, як це він так влучно придумав!«

Подібна річ сталася й цим разом. Хмельницький, вислухавши шумливу старшину, постукав пірначем по столу, й, коли всі стихли, підвівся.

Стояв перед ними кремезний і суворий, міцно стискаючи пірнач у руці.

— Бачу, що серед вас є гарячі голови, — почав. — Хотіли б пориватися з мотикою на сонце. Річпосполита, панове-товариство, — це велика держава. Що в її внутрі множаться непорядки, — це правда, й це вода на наш млин. Одначе, не можна нам легковажити ляцької сили. Правду ти сказав, Іване, — звернувся Хмельницький до Шангірея, — що ми маємо добре вишколені сотні нашого корпусу, тільки все це вельми слаба сила, і їй годі мірятися з ляхами. Кажете, що треба підняти Запоріжжя. . . Можна й це зробити. Але й такий чрок не принесе нам перемоги, коли б ми висту-

пили проти ляхів. Таж ми виступали вже не раз, і що скористали? Наші побратими погинули на палях, ляхи спекли Наливайку у Варшаві, сплюндрували чимало міст і ~~та~~ та ще дужче затіснили нарід. Над Дніпром поставили Кодак, і тепер наш брат-запорожець не дуже то може брикати. Коли виступимо ще раз так, як виступали досі, то тільки скривавимось, але не виборемо нічого...

— Та що це ти, батьку, вдарив у таку струну, — не витримав Джулай. — По-твоєму виходить, так уже й має бути, що ляхи знущатимуться над нашим народом, а ми спокійно приглядатимемося до цього, чи як?

— Хто каже, що ми маємо спокійно приглядатися? — підскаочив Золотаренко. — Батько так не думає і правильно говорить про те, що ми не можемо пориватися на ляхів так, як це робили в наших попередніх повстаннях.

— Наші повстання нам не вдалися, бо чернь не витримала. Дзуськи був би Конецпольський виграв із нами, якби вона не збунтувалася, — докинув і своє слівце Мокієвський.

— Чернь є черню, й нам немає чого з нею зв'язуватися, — скривився Демкович.

— Невже ти думаєш, що козаки самі дадуть собі раду з Річпосполитою? — спитав Мокієвського Золотаренко.

— Якби нас зібралася велика сила, то можна було б погромити ляхів.

— Дозволь, батьку, й мені сказати слово, — несподівано піднявся Мрозовицький.

— Говори, Станиславе.

— Панове-товариство! — почав Мрозовицький. — Гребаячись у Падугі в старовинних філософських записках, я знайшов одну глибоку мисль, яку вам зараз хочу сказати: »Піднімаючи меч сьогодні в обороні своєї батьківщини, думайте про її завтрашній день«. Не знаю, чи мали наші гетьмани й кошові візію нашої завтрашньої отчизни-України — вільної козакорусь-

кої республіки? Може, її мав преславний Сагайдачний, може, мали й інші — я не знаю, бо ще дуже молодий. Хіба хтось із вас, нашого старшого отамання, мені це підкаже. Але я знаю одне, що ляхи ніколи не будуть нашими приятелями, ані козаки не стануть їхніми друзями. Поміж нами й ляхами велика і глибока прірва. Деякі козацькі гетьмани та кошові пробували ставити хоча б вузеньку кладку над цією прірвою, одначе, їм не пощастило. Й нікому цього не вдасться зробити. Бо не кладку треба ставити, а саму прірву поглибити так, щоб вона розділила нас раз назавжди від Ляхістану. Були наші предки володарями землі роксолянської, чи ні? Були. Чому ж тоді нам не бути такими самими володарями на нашій землі, вільній козацькій землі? Бунтами й малими повстаннями нам нічого не вдасться досягнути, панове-товариство! Треба підняти увесь нарід, усіх — козацтво, міщанство, гречкосіїв, скупати ляхів у крові, вигнати їх з України й заводити свій лад і порядок — творити вільну козацьку республіку!

Мрозовицький аж почервонів од хвилювання, а старшина прихильно дивилася на молодого ротмістра, який пашів завзяттям і здоров'ям, блискав мудрістю своїх бистрих очей. Бач, куди загнув! Знати, не даром просидів серед учених. І мудро сказав — треба вигнати ляхів з України та творити козацьку республіку. Декому було не ясно, як саме Мрозовицький уявляє таку республіку, але багатьом його думка вельми подобалася. Справді, хіба ж козаки гірші від інших народів? Тепер чекали, що скаже Хмельницький.

»Цей молодик не в тім'я битий, — міркував Хмельницький. — Може далеко зайти, бо розуму йому не бракує, але й може дуже швидко покласти свою буйну голову під катівський топір. Ще передчасно голосно говорити про такі справи. . . Але хай старшина мізгує над ними. . . не пошкодить».

А по хвилині заговорив суворо:

— Ти задалеко зайшов, Станиславе. На таке діло, як козацька республіка, ми ще не готові. Легко сказати — козацька республіка. Але створити її — це дру-

ге діло, на яке ми піднятися не можемо. Часи міняються...

Тут Хмельницький значуче покосився на Мрозовицького, і вів далі:

— Може, колись до того прийде і в Україні. Покищо ми будемо мирно домагатися наших прав і привілеїв у Речіпосполитої та обстоювати право на полегші для народу. Зберігатимемо також нашу силу й не будемо кривавитися у дрібних бунтах і повстаннях. Пактувати з ляхами я не буду, панове-товариство, а ви знаєте, що я з ними говорити вмію. Не говорімо більше про це, а обміркуймо справу нашого корпусу...

Старшина вичула, що Хмельницький, може, згідний із Мрозовицьким, але не хоче розкривати своїх карт, через те й не наполягала. А Мрозовицький обіцяв собі в душі, що ще мусить говорити із Хмелем сам-на-сам, щоб знати, чи префект таки справді є проти відділення України від Польщі, чи він тільки хитрує.

— Сьогодні, — говорив Хмельницький, — був у мене обріст із квартири Тюрена. Він переказав мені, що Мазаріні дав свою згоду на те, щоб наш корпус відправити в Україну. Проти того є князь Конде, одначе він мусить слухатися кардинала. Мазаріні виплатить нам увесь залеглий жолд і дає кораблі з Гавру до Данціґу. Як подорожуватимемо з Данціґу в Україну — то вже наша справа. Корпус має стягнутися до Гавру за яких три тижні. Там довезуть нам фальконети, мортири й великі колюмбрини, що їх я замовив для корпусу. Всю зброю беремо зі собою, як також провіант, вози й усе, що годиться забрати. В Гаврі треба бачно глядіти, щоб козаки не розпилися, як дістануть залеглий жолд, і не билися із французами та найманцями. Ти, Ганджо, й ти, Филоне, — звернувся до Джулая Хмельницький, — будете порядкувати в таборі. Козаків треба тримати твердо в руках. Візьмете собі до помочі молодих осавулів. Козакам уже можна тепер проголосити, що вертаємо в Україну. Ти, Станиславе, — це до Мрозовицького, — поїдеш своїм шляхом так, як мені говорив. Завтра я виїжджаю

на кілька днів, і мене заступатиме Золотаренко. Зі мною пойдуть Гординські, Гловацький і Демчинський. Узяти козаків із першої сотні й подбати про те, щоб вони були якнайкраще одягнені — половина в жупанах, а половина в панцерах. Нехай не посоромлять мене...

— Куди ж це ти, батьку, вибираєшся? — не витримав Золотаренко й запитав.

— Не вгадаєш, — блиснув очима Хмельницький.
— Кардинал хоче зі мною зустрітися.

— Мазаріні? — аж роззявив рота Золотаренко.

— Еге ж.

— Тільки бережись, батьку, — затурбувався Ганджа. — Кардинал відомий із того, що вміє витівати різні небезпечні штуки...

— Тому я й беру собі добрий почет. Козаки Демчинського не лише гарно виглядають, а й рубаки вони славні...

Як розходилися, Гловацький зупинив Мрозовицького.

— Ти, Станиславе, говорив про козацьку республіку, але не згадав однієї істини й то дуже великої, про яку, певно, знаєш.

— Що ж це таке?

— Що мужі є творцями історії народів. Коли говорити про козацьку республіку, то водночас треба згадати і про вождя козацтва, про вождя нашого народу, що своєю залізною волею, своєю силою і своєю величчю створив би ту козацьку республіку.

— Ця істина добре znana мені, — сказав Мрозовицький і загадково посміхнувся. — Мойсея нам, Петре, не треба шукати. Він є серед нас, хоч, може, ще не усвідомив собі свого призначення. Але скоріше чи пізніше він покличе наш нарід до боротьби за козацьку республіку.

— Хто ж це такий? — аж зупинився Гловацький.

— Зіновій Габданк Хмельницький, — тихо впали з уст ротмістра Мрозовицького пророчі слова.

XV

Коли Верещака від'їжджав до Мюнстеру, лишаючи у сльозах гарну маркізу Легарт, над Парижем нависала глибока осінь. Вранці вже білили приморозки, а в негоду над містом пропливали важкі сірі хмари. В надвечірніх годинах злітало купами, голосно кричучи, гайвороння. Парижани ворожили, що буде гостра зима.

Кострубатими кістками чорніли край доріг безлисті дерева, а білокорі берези, наче жаліючи за проминулим літом, низько хилили додолу своє віття. Бували дні, коли холодний вітер шибайголовою товкся по вулицях і скверах, вганявся на невеличкі подвір'я, торгав сердито віконницями, шамотався на високих дзвіницях, намагаючись гойднути важкенними дзвонами, то знову крутився в шаленому танку, щоб із різким посвистом погнатися по місті й, вирвавшись із нього, загубитися безслідно в далеких полях.

Одного осіннього ранку, коли приморозок укрит сивиною дахи й пов'ялу зжовклу траву, на подвір'я Сен-Жерменської палати, де жив й урядовав кардинал Мазаріні, в'їхав гурт вершників. Обвішані довгою зброєю, в темнозелених кереях, із-під яких горіли кармазином жупани, вони стримували баских коней, що витанцьовували під ними й нетерпляче гризли вуздечки. Вершники були поставні, кремезні, зі засмаглими лицами й бистрим вояцьким зором. Одразу можна було пізнати, що це бувалий військовий люд.

— Хто приїхав? — падали з усіх сторін запити.

Але молоденький ротмістр, комендант палатної сторожі, пояснив тільки, що це приїхали козаки, й нічого більше не хотів сказати цікавим роззявам, цілий натовп яких швидко зібрався біля брами.

Тим часом Хмельницький ішов у супроводі головного штат-секретаря довгим коридором до кардинала. Лунко дзвеніли його остроги й поскрипували сап'янові червоні чоботи. За широким атласним поясом переливався грою дорогих каменів пірнач, а на кремезних плечах шуміла зелена керея, сп'ята золотим ланцюжком. На сивій смушковій шапці коливалося пишне павине перо. При сухорлявому, зігненому і блідому з перевтоми, штат-секретареві Хмельницький виглядав як багатир, а той штат-секретар дріботів поруч, намагаючись дотримати йому кроку.

Коло дверей, що їх вони проминули, завмирили вартові в кармазинових камзолах, із великими білими бюмажами на чорних капелюхах. Перехожі з цікавістю оглядалися, а дві молоденькі панянки, які випурхнули мов метелики з якихось дверей, зупинилися наче вкопані, побачивши проходячого військового.

— Який лицар! — півголосом захоплено промовила одна з них.

Хмельницький тільки підсміхався під вусом. Бач, як повитріщувалися вражі французи! На подвір'ї козаків облягла ціла товпа, і Хмельницький пошкодував, що не зміг забрати зі собою Мрозовицького. Той би полонив серця парижанок!.. Але й Гординські, враг їх не візьме, теж гарні козаки... Або Демчинський — козак, хоч куди... .

Кардинал підвівся й, підійшовши кілька кроків назустріч Хмельницькому, простягнув йому свою пухку руку з великим брильянтовим сигнетом. Хмельницький уклонився й потиснув її, а Мазаріні з цікавістю розглядав козацького префекта.

— Так ось ти який, префекте! — заговорив по хвилині кардинал.

— Який же, еміненціє?

— Такий, як мені тебе описували, — дужий, хоробрий, із рисами людини, що знає собі ціну і знає, чого хоче. Не дивуюся тоді, що про тебе такої великої думки є не лише приятелі, але й вороги.

— Перецінюєте мене, еміненціє... .

— Ані крихітки, префекте. Я знаю людей і вмію їх оцінювати. Коли про козацького префекта Хмельницького говорять так багато на європейських дворах, значить я також не помилився у своїй оцінці. Але сидай, префекте, — кардинал вказав Хмельницькому на велике вигідне крісло, — як Бог милує тебе і твоїх козаків?

— Спасибі, еміненціє. На здоров'я жалітися не можемо. Козаки — нарід витривалий. Правда, не все воно так, як повинно б бути.

— Знаю, — покивав головою кардинал, — про все знаю... Я дуже цікавлюся весь час твоїм корпусом, префекте, і Франція та її скромний слуга в моїй особі безмежно вдячні вам, козакам, що ви прибули й допомогли нам у війні. Ми горді з того, що ви, славні на всю Європу вояки, билися під нашими і своїми прапорами. Шляхта з парляменту не оцінила вас належно... знаю... знаю... Конде був увесь час за вами, а також і маршал Тюрен. Так-так... Сіро вас не долюблював. А війна, як виглядає, кінчиться, й парлямент рішив відпустити козацький корпус із нашої служби. Я був проти, але мене переголосували. Ввесь жолд козакам буде виплачений, а, крім того, наші кораблі перевезуть їх до Данцігу. Корпус пройшов добру школу й має славу. Її не можна погребати, префекте. Твої козаки можуть стати тобі у великій пригоді. Я бачу велике майбутнє перед тобою. Воно пов'язане тісно із землею козацької нації. Я завжди слідкую уважно за всім, що діється на сході Європи. Франція... — тут кардинал багатозначно кахикнув, — є заінтересована вельми, щоб у Східній Європі настали зміни...

— Які зміни еміненція має на увазі?

— Знаю, що козаки весь час борються проти корони. Такі, скажемо, повстання чи бунти, очевидно, підривають Польонію... Неправда ж, префекте?

— Франція все втримувала добрі відносини з польською короною, — сказав обережно Хмельницький.

— У тому немає сумніву... Але дивися тут, префекте, — кардинал сягнув до бюрка і вийняв ізвідти

дукат. — Цей дукат має дві сторони. З однієї є обличчя нашого найяснішого покійного монарха, а із другої — наша лілея. Коли дивимося на обличчя монарха, не бачимо другої сторони, й навпаки. Так само воно є і в політиці. А втім, ти й сам це гаразд знаєш, бо, як мене інформували, ти й у політиці добрий грач. Так, як я показав тобі дуката, так само є і з нашою політикою щодо Польонії. Уповаємо на Всевишнього, що війна в Європі закінчиться невдовзі. Переговори в Оснабрюку й у Мюнстері посуваються поволі, але вони є на добрій дорозі. Франція вийде з цієї війни провідною силою в Європі, а тому в нашому інтересі є, щоб наші впливи зросли також і на сході Європи й щоб там ми мали своїх приятелів. Це і є, префекте, ота друга сторона дуката. . .

— Чи маю розуміти, еміненціє, що Франція не була б проти послаблення Польонії?

— Коли б ти був на моєму місці, що робив би?.. -- прищулився хитро кардинал.

— Мабуть, поступав би так само, як ви, еміненціє.

— Ото ж то. . . Думаю, що ми розуміємося, — ледь-ледь посміхнувся кардинал. — А сподіваюся, що префект Хмельницький, повернувшись із корпусом в Україну, пам'ятатиме також про цю другу сторону дуката.

— Доля козацтва й мого народу завжди лежить мені на серці, еміненціє, а таких, як я, багато серед козацької старшини.

— А. . . а. . . — перебив Мазаріні, — вояків, таких як ти, не сумніваюся, що серед козаків є багато, але політиків, як ти, немає, і коли б до козацької хоробрости та одчайдушности додати ще й політичну спритність, — діла над Бористеном стояли б сьогодні дещо інакше. . .

— Річпосполита — велика й сильна держава, еміненціє, і їй удається легко здавлювати козацькі зриви.

— Гм. . . це правда, що Польонія велика держава. . . — кардинал постукав легенько пальцями по блискучому магоневому бюрку, — це правда, але це не озна-

чає, що всі козацькі зриви будуть завжди невдалими. Коли б вони були добре підготовані й уміло керовані, тоді, хто знає, чи щастя не усміхнулося б козакам.

— Все таки гадаю, еміненціє, що козаки заслабі, аби самим пориватися на Польонію. . .

— Союзників усе можна знайти, — говорив начебто до себе кардинал. — Семигород не приятелює з Польонією, неправда ж? Із татарами козаки свого часу також спілкували. Порта не любить Польонії, а шведи, як тільки їм згадаєш про неї, зараз же хапаються за рапіри. Не думаю в тій хвилині про москвинів, яких Європа ще дуже мало знає. . .

У ватрані тріщали ясним полум'ям сухі товсті соснові поліна, і приємне тепло розходилося по просторій канцелярії. Спалахнув своєю багряною мантиєю на образі в золочених рамах кардинал Рішельє, а крізь вузькі високі вікна вливався до кімнати скупий соняшний промінь і несміливо блукав по шафах, у яких за склом лежали різні акти та стояли акуратно поскладані книжки у шкуряній оправі.

Кардинал виглядав утомлений, і в нього під очима лягли темні півкола. Хмельницькому вдалося, що Мазаріні постарів із того часу, як йому доводилося його бачити, коли кардинал у переїзді відвідував війська маршала Тюрена. Тоді він виглядав іще бадьорий і жвавий, а тепер було таки помітно, що його рухи стали повільні й отяжілі.

Мазаріні вигідніше вмовився у м'якому фотелі й шамотів ногами по розкішній ведмежій шкурі, простягненій біля столу. Він начебто не дивився прямо у вічі Хмельницькому, проте, вся його увага зосереджувалася на постаті козацького сотника. Він розмовляв із ним дуже уважно й обережно, а водночас нагромаджував швидко у своїх думках усі описи Хмельницького, які йому доставляли агенти й розвідники.

»Так воно і є. . . Козацький сотник це не абихто. . . Сірб добрий вояк, але в оцінці людей він зовсім нікудишній, коли рапортував, що Хмельницький не вартий більшої уваги, як лише такої, що належиться пре-

фектові козаків... Куди кращий Тюрен... А вже про Конде, то і згадувати не треба. Ах, цей Конде!.. — кардинал зморщився. — Знову доносять, що він спілкує з моїми недругами... треба перевірити... В Україні неспокійно, а як вернеться туди Хмельницький, хто знає, чи не закрутить він веремію польським магнатам, що було б нам дуже на руку. Треба поінформувати радника де Тарве, аби пильно розвідував і надсилав рапорти про те, що діятиметься в Україні. Добре, що гульвіса Шарлюа крутиться на дворі, треба буде йому доручити, щоб готувався в дорогу до Варшави... Так-так. Якби козаки почали велику реbelieю проти Польонії, підтримаємо їх дискретно. Треба буде і з Портою переговорити, щоб вона іншими очима подивилася на козаків. Правда, турки страшенно лихі на них за їхні наскоки на турецькі міста і пристані, але це, може, вдасться якось злагіднити, як прийде до діла».

І кардинал радів у душі, що не помилився у своїй оцінці Хмельницького.

Хмельницький вів розмову із Мазаріні також обережно, не виявляючи йому своїх справжніх замірів. Було видно, що кардинал наставлений до нього й козаків добре, а то й прихильно. Правда, в деяких справах він «крутив хвостом», але, мабуть, теж не хотів розкривати своїх карт. А він, виходить, грач не аби який. Може, не такий, яким був Рішельє, але політичної кебети йому не бракує. Польонії Мазаріні не любить, що виразно й підкреслив. Це добре... Він думає про послаблення Речіпосполитої та французькі впливи на сході Європи. Далеко сягає наслідник Рішельє, дуже далеко... Але він знає не погано, що діється в Речіпосполитій, і чим дихає Україна. Мабуть, добре йому рапортують із Варшави. З реbelieю не слід виходити. Треба буде з ляхами далі правуватися за козацькі права. Ліпше бодай синицю мати в руці, як журавля в небі. Мрозовицькому здається, що отак, за помахом чародійної палички, можна створити козацьку республіку. Мазаріні також згадував щось неясними натяками про відокремлення козацької нації від Речі-

посполитої. Ні! Він на такий крок не відважиться. Буде правуватися з ляхами й боронитиме козацьких прав усюди, де лише буде можна і треба, але починати війну з Річпосполитою ні козакам, ані йому не під силу. Козаки не мають такої сили, щоб помірятися з Польо-нією. А скільки реєстрової старшини тягне за ляхами, бо вона дістала від них мастки. Хіба ж вони піднімуться проти Речіпосполитої?! Але хіба не мають навіть крихітки слушности висновки хитрого Ахіллеса про козакоруську республіку? Хіба ж не правду говорить учений молодик Мрозовицький? Козаки підуть за ним, нарід підніметься теж, бо задихається в шляхетському ярмі. Сталося б чудо, бо козаки погромили б ляхів, і тоді можна було б говорити про відокремлення України. Гаразд. . . А як творити козацьку республіку, як її втримати? Ні! Годі про це навіть і думати. Одначе. . . невже таки помиляються Ахіллес, Мрозовицький і сам кардинал Мазаріні?!

Хмельницького гнівило те, що він не міг знайти ясної відповіді на сумніви, які гостро шарпали його після відбутої зустрічі з кардиналом. Відчував, що у своєму житті виходить на широке роздоріжжя й не знає куди прямувати. Треба було вибирати один чи другий шлях, але обидва вони здавалися йому такими мрячними й непевними, що Хмельницький аж зітхнув тяжко. Штат-секретар, який ішов за ним, здивовано поглянув на козацького префекта і зміркував, що він, мабуть, мав вельми неприємну розмову з кардиналом.

У коридорах уже громадився різний люд, який чекав на прийом у кардинала або в його радників. Жваво проходили вояки, подзвонюючи острогами, та всюди метушилися писарі з довгими білими перами, заткнутими в камзолях. Поквапно пробігали між зібраними вістунми.

Хмельницькому підвели коня.

— Куди тепер їдемо, батьку? — спитав Гловацький.

— У невідоме, — відповів задумано Хмельницький.

XVI

У просторій залі, що її похмурі кам'яні стіни були густо обвішані зброєю, відчувався холод. У каміні щойно розгорялися здоровенні поліна, й до димаря посунув їдкий дим, що інколи вихоплювався на залю та дратував ніздрі присутніх. Слуги безперервно подавали перекуску й напої. Старий дворецький з острахом поглядав на буйного, вже дещо підхмеленого герцога, побоюючися, що він може затіяти якусь авантюру, але герцог, на диво, сидів спокійно, й виглядало, що уважно прислухався до розмови, яка велася при довгому дубовому столі, заставленім їжею та напоями. Справи були надто важливі, щоб їх можна пропускати без уваги.

З Мюнстеру приїхали шведські пленіпотенти — князь Йоган Оксенштерна, найстарший син канцлера, й фельдмаршал Горн. Вони були на аудієнції в королеви Христини й використали нагоду, щоб зустрітися з герцогом Карлом Густавом, який готувався стати шведським королем. Але королева Христина все ще міцно тримала у своїх руках королівське берло, й запальний та норовистий герцог мусів задовільнятися лише військовим ділом, а у вільний час віддавався ловецьким розвагам.

На захід від Стокгольму герцог мав свій власний мисливський замок, захований у густому борі, й там він зустрічався зі своїми повіреними або з тими особами, з якими йому було б незручно зустрічатися у Стокгольмі, де королева Христина мала повно своїх агентів, що їх обов'язком було слідкувати за герцогом, чи, бува, він не діє на її шкоду.

Цвайбрікенський герцог Карло Густав, хоч був іще відносно молодим чоловіком і загонистим, проте, знав,

як далеко він може посунутися у своїх інтригах проти своєї кузинки Христини, щоб не втратити своєї голови. Йоган Оксенштерна був майже ровесником герцога, й вони обидва дружили. Фельдмаршал Горн був уже старший чоловік, який більшу частину свого життя провів у війнах і мав великий вояцький досвід. Коли молодий Оксенштерна пробував у Мюнстері наслідувати свого батька, знаного політичного хитруна, то Горн був пленіпотентом головно у воєнних справах. Він не дуже сушив собі голову різними політичними крутіїствами, які велися в Оснабрюку і в Мюнстері, залишаючи їх Оксенштерні, але, коли йшлося про воєнні справи, то до його слів усі прислухалися з великою увагою. Фельдмаршал Горн був льюальний супроти королеви Христини, але герцог Карло Густав був йому ближчий, і він вірив, що діждеться того радісного дня, коли побачить герцога на шведському королівському престолі. Крім того, фельдмаршал любив Карла й за те, що герцог цікавився воєнною справою і дбав про шведське військо.

Полум'я в каміні спалахнуло сильніше й освітило щетинисту бороду герцога, який сидів коло столу в короткому кожущку, шкіряних штанах і високих ботфортах зі срібними острогами. На його чоло налягала скуйовджена непокірна чуприна, і герцог відгортав її нетерпеливо щохвилини.

Високо над каміном звисали почорнілі й пошарпані бойові прапори шведських полків, а на невеличкому срібному щиті красувався герцогський герб.

Чим довше говорив Йоган Оксенштерна, тим більше хмурився герцог. Йому було ясно, що королева Христина хитрує. Він аж кипів злістю, й це бачили присутні. Фельдмаршал Горн поморщився. Знав про те, що герцогові не мило слухати про хитрування королеви, але він повинен був знати правду. Оксенштерна, знаючи, що король не полюбляє королеви Христини, навмисне змальовував ситуацію в дуже чорних кольорах.

— Французи дуба стають проти наших вимог, щоб

ми сиділи у Бремені. Маркіз де Сабле й мосьє Сервієн ніяк не поступаються, це найвірніші служаки хитруна Мазаріні. Куди легше можна говорити із князем Орлеану — Генріхом...

— Такі союзники до чорта годяться! — спалахнув герцог. — Іще за Рішельє було видно, що Париж хоче вивести нас у поле, а цей брехливий італієць виявився куди більшим крутієм, як Рішельє.

— Це правда, — погодився Горн, — що Мазаріні великий крутій, але наша справа не стоїть аж так зле. Французи зляться, але так чи інакше наші війська міцно закоренилися в Померанії, а Макленбург і Штеттін є віддавна в наших руках. Йоган уже не раз говорив із послами імператора про те, що ми готові вийти з Богемії, але затримаємо деякі землі на півночі, і, здається, імператор пішов би на це. Як ти думаєш, Йоганнусе?

— Мабуть, що так. Цісарцям ніяк не вигідно, щоб ми були в Богемії. Звичайно, що північні електори будуть проти того, але вони нічого не вдіють. Париж не хоче нашого закріплення на півночі й тому так упирається проти наших вимог.

— А що на це наша наймилостивіша королева? — із прихованим глумом запитав герцог.

Оксенштерна глипнув значуче на фельдмаршала.

— Королева схиляється до нашої думки, щоб відстоювати наші вимоги, але коли б це було далі неможливе, то вона гадас, що нам треба буде поступитися і зрезигнувати із Бремену...

— Ніколи! — гримнув тяжким олив'яним кухлем по столі герцог. — Не на те ми кривавилися, щоб із легкої руки відступати здобуті нами землі. Це Мазаріні повинен собі зятямити. Королевій легко піддаватися інтригам цього поганця, бо що ж її це коштує? А хто воював в Європі, як не наше хоробре військо? Аджеж ми пройшли її всю, тому нам належаться такі самі користі з війни, як і Франції. Хіба ж ми гірші від французів? А втім, французи й не вмилися до нашого славного вояцтва, до наших вікінгів!

Він нараз зірвався, перевернув стілець, на якому сидів, і почав нервого кружляти довкола столу.

— Слухай, Карле, — вговорював його по-приятельському Оксенштерна. — Нема чого тобі так хвилюватися. Ми не втратимо нічого, коли відступимо Бремен. Невже ж ти думаєш, що ми так, із легкої руки, підемо на вимоги Мазаріні? О, ні. Цю втрату ми собі відіб'ємо в інший спосіб, а заплатять за неї цісарці. . .

— Справді? — недовірливо спитав герцог, зупинившись.

— Авжеж. Ось послухай. Говорили ми перед тим, як мали їхати до Копенгагену, із князем Максиміліаном Травтмансдорфом, головою пленіпотентів імператора. Це розумний і хитрий політик. Він знає куди гне й чого хоче добитися в Європі Мазаріні, як теж знає, що Париж нерадо дивиться на наше закріплення на півночі. Він схильний до того, щоб ми не настоювали на Бремені, й це місто мало б лишитися при цісарцях, а за те цісарці заплатили б нам велику компенсацію для нашої армії. Розумієш, для нашої шведської армії, не для королеви. Одне місто менше для нас не грає ролі, а гроші нам тепер дуже потрібні.

— А королева знає про те? — занепокоївся герцог.

— Покищо ні, — продовжував Оксенштерна. — Це буде таємний уклад між нами й цісарцями, з якого скористаємо й ми, й цісарці, а Мазаріні буде вдоволений, що в Мюнстері нас приневолити відступитися від наших вимог за Бремен.

— Га! Це ж славно! — реготнув герцог. — Їйбогу ти молодець!

І він, зрадівши, налив до келехів міцного вина, а потім високо підняв свій келех.

— Випиймо ж за славу Швеції та на погибель нашим ворогам!

Пили багато.

Герцогове сіре обличчя аж почервоніло, й він розп'яв свій теплий козушок. Йому ставало гаряче.

Горнові ж було байдуже. Він належав до чарколюбів і вмів випивати, але ніколи не втрачав глузду,

й коли знав, що перебрав мірку, тоді сидів мовчуном і дуже вважав, щоб не бовкнути чогось непутячого. Навчив його гіркий досвід, коли ще у 36-ому впоїли його неможливо у Стокгольмі польські пленіпотенти. Горна запросили на учту, й він уперше у своєму житті впився. Та лихо було не в тому, що впився, а в тому, що тоді ляхи потягли його за язик, і він по-п'яному проговорився їм у дечому, сказав те, чого не можна було говорити. За це довелося йому посидіти з військом один рік у далекій Ляпландії, куди його за кару вислала королева. З того часу Горн поклявся, що не пропиватиме пам'яті і твердо дотримувався своєї клятви.

Йоган Оксенштерна любив похмелитися, й із герцогом вони вдвох видудлювали не раз величезну сулію доброго настою, а старий дворецький тоді жахався, щоб обидва не похворіли. Йоган пішов у свого батька, бо старий канцлер також любив потягнути чарчину.

Короткий осінній день скоро збігав, і слуги почали засвічувати в залі великі та грубі воскові свічі. Потім підкинули полін у ватран і забрали порожні полу-миски. Інші слуги принесли печене холодне м'ясиво і хліб, покраяний грубими скибками.

До герцога підійшов дворецький і щось потихеньку шепнув йому, киваючи головою на вхідні двері.

— Що? — голосно скрикнув герцог. — Він уже тут? Преси, преси його негайно сюди.

— Що сталося? — зацікавився Оксенштерна.

— Вернувся мій звідун із Франції, Густав Крон, ротмістр драгунів її величності королеви. . . Га-га-га! Мій найліпший звідун. Його й у саме пекло можна вислати, а він звідти вирветься!

Ввійшовши твердим військовим кроком, ротмістр низько вклонився герцогові та його компаньйонам.

— Мій поклін вашій милості й вам, вельмишановні панове! — сказав прибулий.

— Вітай, вітай, ротмістре! — галасував герцог. — Сідай і наливай собі вина. Ти, мабуть, голодний із дороги. Ось м'ясо і хліб. . . Їж і розповідай. . . Можеш смі-

ливо про все говорити. Моїх приятелів ти знаєш, а перед ними в мене немає ніяких таємниць.

Ротмістр мовчки вклонився й почав уплітати м'ясо, запиваючи його пахучим вином. Він почувався таки голодним і здороженим. Його сірий каптан із блискучими гудзиками був припорошений пилюкою, а великі ботфорти невідомо коли чистилися. Високий плечистий ротмістр, із буйним руським чубом, був одним із найдовіреніших звідунів герцога і їздив часто поза межі Швеції з його різними дискретними дорученнями. Він знав добре Оксенштерну, а фельдмаршал Горн був у добрих взаєминах із його батьком, вислуженим генералом, який воював під прапорами покійного короля Густава Адольфа.

— Ти скоро вернешся, — дивувався герцог, — набагато скоріше, як я сподівався. Чи все гаразд, чи, може, була яка невдача?

— І так, і ні, — посміхнувся ротмістр. — У Данцігу я полагодив усе так, як ваша милість веліли. Ван Ноод не дуже поохочував, але врешті згодився позичити гроші вашій милості.

— Скільки?

— П'ятсот тисяч гульденів. Але хоче, щоб ваша милість дали йому у застав склад із деревом у Данцігу.

— Клятий скнира! — спалахнув герцог. — Що ж він, падлюка, не вірить мені, чи що?

— Ваша милість знають, яка морока буває з купцями. Грошовитий він до біса, але вирвати від нього гроші — не легка справа.

— Ну, а ти що обіцяв йому за такий застав?

— Я не міг рішати такої справи без вашого слова. Розійшлися ми з тим, що пришлете йому грамоту на застав, а він виплатить гроші.

— Порахував би я йому ребра, поганцеві, — бурмотів сердито герцог. — А втім, хай він побавиться тим складом. Наші купці торгують деревом, бо знають, що цей склад належить мені. А як дізнаються, що він перейшов у руки ван Ноода, то побачимо, чи будуть із ним торгувати. Про це я вже сам потурбуюся.

І герцог голосно засміявся.

— В Данцігу я познайомився з лейтенантом козацького корпусу, який воює під французькими прапорами, — Станиславом Мрозовицьким. Із ним я й поїхав до Франції.

— Ага, це із зятягу префекта Хмельницького! — пожвавішав фельдмаршал Горн.

— Хмельницького? Чув я багато про нього. Кажуть, що має добру руку й голову на карку, чи не так, маршале? — перепитав герцог фельдмаршала Горна.

— Він пройшов добру школу в Конде, а його степовики не уступають нашим воякам. Бачив я їх під Дюнкерком. Завзятий нарід. Мазаріні зле зробив, що віддав їх під команду Сір6, бо козаки з ним не ладять. Після Дюнкерку деякі їхні відділи відійшли геть із французької служби і пристали до еспанців. Мазаріні був у клопоті, бо маршал Тюрен настоював, щоб кардинал зняв Сір6, але він його протече. Не знаю, як далі воно було, але виходить, що французи якось заспокоїли козаків, і вони лишилися далі на службі.

— Вже її кінчають, — втрутився в розмову ротмістр. — Коли я виїжджав із Парижу, прийшла вістка, що козацький корпус почав стягатися до Гавру й буде вибиратися додому. Приїздив до Парижу й сам Хмельницький та зустрічався з Мазаріні.

— Виходить, що козаки таки покидають службу у французів, — діловито констатував Оксенштерна. — Париж поставився до них погано, але, не зважаючи на це, козаки все ж зробили Франції велику прислугу, бо, якби не вони, заледве чи французи були б скоро здобули Дюнкерк. У тій клятій Фляндрії, де й нашого вояцтва полягло чимало, французи гинули мов мухи від хвороб і повітря. Дюнкерк справді був дуже твердим горіхом для французів.

— А що робив у Данцігу тей козацький лейтенант, як його... Моро...?

— Мрозовицький, ваше милосте. Гадаю, що він звідун Хмельницького. Так і видно було по всьому.

Вельми вчений, хоч іще молодий. У Данцігу він заодно шушукався з різними людьми, навіть із цісарцями та москвинами, а в Парижі водився як не із дворянами, то з вагабундами. Відома річ, що кожний такий драбуга в Парижі — то агент на службі королеви, кардинала або інших магнатів. Сидить у Парижі ще один козацький звідун — Верещака на ім'я. Це дуже хитрий лис, може людину довкола пальця обмотати. На нього завзялися мечники, але він, гей би в'юн, усе вививається з їхніх рук.

— Цей Хмельницький розіслав по всіх-усюдах своїх агентів і звідунів, він діє наче якийсь козацький князь: куди не повернешся, — всюди є його люди, — здивовано розвів руками Оксенштерна. — Аджеж у Копенгагені теж сидить уже довгенько подібний пташок. Здається, капітан.

— Знаю його, — стріпнув чубом ротмістр. — Називається Боровицький.

— А цей твій знайомий лейтенант не говорив нічого про те, як Хмельницький ставиться до нас? — запитав герцог.

— Згадував, що Хмельницький високо цінить наших вояків, і дуже їх хвалить. А потім, ніби знехотя, натякнув, що його префект докладно орієнтується в наших справах та добре знає, що діється в Стокгольмі і в Копенгагені.

Якийсь час герцог напружено думав, удивляючись у ясне полум'я, що палахкотіло у ватрані, а потім сказав наче сам до себе:

— Цього степового вождя не можна втрачати з нашої уваги. Хто знає, чи колись не станеться так, що ми будемо укладати альянс із тими степовиками?.. Хто зна?!..

Чи сподівався в той вечір буйний цвайбрікерський герцог, що проминуть роки, й він, король Швеції, пактуватиме з тим же степовим вождем, могутнім гетьманом козацької держави, та слатиме своїх вікінгів плече-в-плече з козаками проти Польонії?

Чи він передбачав, що пройдуть іще роки, й у міс-

ті Корсуні зберуться шведські посли та генеральна козацька старшина з гетьманом Іваном Виговським на чолі й 16-го жовтня 1657-го року покладуть урочисто свої підписи на акті союзу двох держав — України і Швеції?

Чи міг знати він, що промине ще півстоліття, й шведи в голубих уніформах маршуватимуть степами української землі й разом із нечисленними козацькими полками та одчайдушними запорожцями йтимуть на штурм московських редут під Полтавою?..

Палахкотіло яскраво полум'я у ватрані й освітлювало суворі вояцькі обличчя.

Ворушилися від леготу пошарпані прапори, і вповзала до залі примарою осіння ніч.

За мурами замку шепотів слова одвічної казки густий і непрохідний сосновий бір.

Не лякалися його інколи зловісного, таємничого шуму. До нього вже давно звикли.

Походжаючи насторожено по високих замкових мурах, вартові пильно зорили довкілля, що тонуло в темряві.

А в замковому дворі дужі вояцькі голоси старовинну пісню раптом завели.

Співали про варягів, про Тора й Одіна, про походи далекі, про золото-русих тонкостанних красунь, про фйорди темноглубі, про білокорі березові гаї і про засипану снігами далеку північ. . .

Співали лицарську пісню про Швецію.

Дворецький відхилив двері, й пісня бурхливими акордами вривалася до залі.

Червоніло надпите вино, й іще дужче суворіли лиця.

Фельдмаршал змахнув сльозину, що викотилася непрохано на мужню вояцьку щоку, а герцог навіть забув поправити свою непокірну чуприну.

Слухали пісню.

А вона росла, могутніла, неслася крилатим птахом ген-ген у темний бір, пронизувала його гущавину стрілами розгінних акордів, потім виривалася із його при-

нишклого склепіння й нестримно мчала аж до загублених у нічній темряві осель, де матері й жінки, сестри й наречені чекали нетерпляче повернення своїх коханих вікінгів із далеких походів.

Чекали тужно і, як давно колись, у сиву давнину, їхні прабабусі, бігли на берег розбурханого моря та зі замиранням серця виглядали, чи не повертаються з далеких рейсів, із небезпечних морських походів славні варязькі лодії.

А осіння ніч щораз то більше стискала замок у своїх обіймах.

Злякано заморгали зорі, але їх так хутко проковтнули важкі темні хмари, що насувалися з півночі.

Десь далеко-далеко губилося відлуння лицарської пісні, яку наспівували молоді вікінги.

Бризнули густі краплі холодного осіннього дощу й ударили ритмічно в замкові вікна.

Дворецький мимоволі з'їжився і причинив двері.

Шведською землею йшла глуха осіння ніч.

XVII

Гармати на валах ударили салют.

Виструнчилися лави кінноти, й жовтоцвіттям потяглися довгі ряди піхоти, над якими затріпотали лілеями французькі прапори.

Назустріч козакам поскакали обрісти й капітани. Вигін загустів людьми, серед яких метушилася цікава дітвора, намагаючись пропхатися жевжиками наперед, щоб краще все бачити.

На дорозі, густо обсаджений пікінерами у блискучих панцерах, за якими вирувала юрба, стояв у гурті райців магістрату посадник Гавру із грубим золотим ланцюгом на шії. Біля нього синіли своїми каптанами капітани трьох французьких корвет, які якорилися в гаврській пристані, ждучи на козаків.

Заграли похідні сурми, засвистіли жоломійки, а кобзи гримнули бадьорий марш. У супроводі капітанів, поручників, хорунжих й осавулів їхав префект Хмельницький, над яким розвивалися козацькі прапори та велика малинова хоругов, подарована козакам польським королем Зигмунтом Августом. Найстарший віком французький обріст вітав префекта й козаків з їх військовою славою та поворотом додому.

Під'їхавши до гурту райців, Хмельницький зліз із коня. Посадник Гавру вітав також багатою вишуканою мовою і його, і козаків, кладучи натиск на ту поміч, яку козаки подали Франції у війні, запевнював, що Гавр гостинно прийме козацьких лицарів і запрошував префекта та всю козацьку старшину на учту в міському ратуші.

Юрба голосно кричала й віватувала.

А дорогою сунули одна за одною козацькі сотні. Їхали комонники в червоних, мов кров, жупанах, за

ними рівними рядами йшла піхота в панцерах і шоломах, потім прогуркотіли легкі гармати, а біля них йшли дужі гармаші, обпалені сонцем і вітрами, в сірих жупанах та в чорних із червоними шликами високих шапках. За гарматами димився обоз.

Твердою ходою йшли звитяжці багатьох боїв у Німеччині, Богемії, на болотнистих полях Фляндрії та в гористій Каталонії. Йшли гордочолі й безстрашні. Французькі обрісти, спостерігаючи козацькі сотні, дивувалися й покручували головами, бо козаки не уступали найкращим французьким чи шведським регіментам.

А козацькі сотні їхали й йшли серед моря віватувань на край гаврського передмістя, де мали квартирувати до свого відпливу. За козаками подалася густа товпа, і жваво чкурнула непосидюща дітвора, підбігаючи за гарматами, а то й чіпляючись до возів довгого козацького обозу.

Хмельницький зі старшиною в супроводі французьких обрістів і райців магістрату поїхав до міста.

З козаками залишилися Ганджа, Джулай і молоді осавули. Старшини не без причини посмикували себе за вуса: вони знали скільки причини матимуть мороки, поки розташують козаків по квартирах.

Учта тяглася довго.

За столами порозідалася гаврська знать, французькі обрісти й офіцери, капітани корвет та інших чужоземних кораблів, закітвичених у пристані.

За почесним столом коло посадника і єпископа сидів Хмельницький. Козацька старшина розташувалася між французькими офіцерами й райцями та багатими купцями. Випивали здорово, й вино та добрячий мед розплутували язики. Говорили по-різному, як хто вмів. У розмові з єпископом та посадником Хмельницький користувався латинською мовою, і єпископ дивувався, що козацький префект так бездоганно володіє нею. Старий Бурляй супився, бо його сусід не знав ніякої чужої мови, ані латини, а зате сусід Мрозовицького був на сьомому небі коли почув, що молодий ко-

зацький ротмістр чудово говорить по-італійському. Брати Гординські плели хармани купцям, які аж роти пороззявляли, так слухали розповіді молодих козаків, а Гловацький зводив за магдебурське право справжній словесний бій із магістратським райцою. Золотаренкові вже курилося кріпко з чуба, але він із цікавістю наслухував, що йому розповідав французький обріст про те, як Мазаріні хоче втримати в їжакових рукавицях Францію, а на кінці столу голосно реготали молоді французькі лейтенанти, слухаючи як сивуватий капітан потиху переповідав найновіший сороміцький памфлет на королеву Анну, австріячку.

Ставало душно й козацькі сотники мали страшне бажання поскидати зі себе панцери, але це не випадало. Завидували тим, які прийшли в жупанах, але сиділи чемно і слухали або лише вдавали, що слухають пильно довгі промови, які виголошували єпископ і посадник.

Говорив і Хмельницький.

Похмелявся він обережно, знаючи, що йому доведеться говорити, і слухав уважно довженних тирад обидвох промовців. Коли ж почав свою промову, говорив квітчастою латиною, і його голос лунав могутньо у великій залі ратуша. Козацька старшина милувалася ним, а ті французи й чужоземці, які знали латинську мову, понатягавши шиї, із захопленням слухали виступ козацького префекта.

Говорив Хмельницький про Україну, козацьку націю й козацькі подвиги. І перед очима присутніх увиждалося розбурхане Чорне море, що несло козацькі чайки аж під Стамбул; чорніли непрохідні московські бори, якими просувалися козацькі полки в Московщину, помагаючи Польонії у війні з москалями; мертвечиною дихала спалена посухою кримська земля, по якій вихром пролітала козацька кіннота; невгнутим муром стояли козацькі табори під градом польських ядер на урочищі Гострий Камінь, на річці Солуниці під Кумейками; падали до ніг безстрашних і грізних степовиків цісарські прапори на полях Німеччини;

встелялися густим трупом фляндрійські дюни й червоніли козацькою кров'ю еспанські редути...

Довго і красно говорив Хмельницький. А коли скінчив, заля загриміла оплесками. Французи вітавали. В очах декого із старшин і старших козацьких отаманів заблищали сльози. Єпископ міцно стиснув руку Хмельницькому. Шведський капітан, русавий велетень, який бився разом із козаками проти царців, був дуже зворушений і крадькома втер сльозу, що побігла по суворому вояцькому обличчі.

— Vivat Khmelnitzki!

— Vivat Praefectus! — гриміло в залі.

Хмельницький глянув на козацьку старшину. Бачив обличчя молодих старшин, що ясніли радістю, а на лицах старших побратимів читав гордість за козацькі діла, за славу козацьку. Чув, що наростає у ньому якась велика, невідома сила, відчував, що могутніє, що тісно стає йому в панцері, що він задихається в цій великій, довгуватій, із високими тьмяними вікнами, залі, що потребує простору, безмежжя рідних степів, аби буйнокрилим вітром помчати в далечінь, ген далеко, до Дніпра-Славути, а може й ще далі, ген до синього Дону, що із нього шоломами черпала воду княжа рать, а може, аж до Каспію, на берегах якого ставив свої намети князь Олег. Здалося йому, що на його лице бризками впала солоня вода Чорного моря, на якому сотні козацьких чайок плывуть, щоб закурити люльки у Стамбулі чи у Трапезунті, або в Каффі чи Синопі... На отаманській чайці гордо розвивається хрещатий прапор, і під ним стоїть він — Зіновій Богдан Габданк Хмельницький — кошовий, а може, й гетьман козацького лицарства...

»Чи підуть вони за ним?« — Хмельницький уважно глянув на старшину. — »Підуть. Напевно підуть.«

І як на підтвердження його думки, хтось із-поміж молодії старшини вигукнув:

— Слава Хмельницькому!

— Слава!

— Сла-а-ва! — голосно закричала козацька старшина, зірвавшись з місць.

Хмельницький уклонився.

Це був один із його великих днів.

А за мурами ратуша вже чаїлася небезпека й гадюкою підповзала до Хмельницького.

В Мюнстері Верещаку зустріли невтішні вістки.

Напередодні його приїзду згинув Чугаєнко. Знайшли його подіравленого шпадами. Донна Марія світу Божого за слізми не бачила, а Капуста аж потемнів із жалю. Чугаєнко був прив'язаний до нього як рідний син. Кастроні страшенно злився і присягав, що під землею знайде вбивників, але й він, і Капуста знали, що навряд чи вдасться пімститися на мечниках. Вони були сильні й міцно сиділи в Мюнстері. Четвертинський також міркував, що Чугаєнка згладили ляхи, а їм помогли цісарці зі Союзу меча.

Капуста познайомив Верещаку з Кастроні. Обидва звідуни припали собі до вподоби, бо Верещака добре говорив по-італійському, а Кастроні вмить зорієнтувався, що має до діла з бувалим чоловіком, з яким можна буде добре спілкувати, не гірше як із Капустою.

Готуючись до від'їзду, Капуста кілька днів ознайомлював Верещаку з Мюнстером і втаємничував його в усі звідунські справи. Верещака не був захоплений, і Капуста бачив, що він супить, але не дивувався. Адже Верещака лишався сам у Мюнстері, який аж кишив од мечників. Готувався до від'їзду також і Григорій Четвертинський, бо його відкликали до Варшави. Верещака був страшенно невдоволений із того, бо із Четвертинським знався вже здавна і сподівався, що князь може допомогти йому в деяких трудних ділах. А тут і князя вже не буде.

В половині декабрі, коли в Мюнстері вже таки добре трусило снігом, на квартиру Капусти добився

молодший Гординський, який ішов поспішним гонцем від Хмельницького. Він розповів Капусті й Верещаці, що козацький корпус уже стоїть у Гаврі й готується до відпливу, та переказав усне доручення префекта, щоб Капушта негайно виїздив до Гавру. Від Верещаки Хмельницький вимагав належного ведення початих Капуштою діл та одночасного нагляду над пленіпотентами Московії. Верещака має сидіти в Мюнстері доти, доки не буде підписаний мир. Звіdomляти його треба буде через семигородських купців, з якими вже знався Капушта.

Верещака прочитав кілька разів одержаного листа, якого осавул Гординський випоров із халяви свого здоровенного ботфорта, й, затамивши добре зміст, спалив його у ватрані.

Про москвинів розповів йому Капушта. В Мюнстері їх немає багато. Є лише кілька пленіпотентів, які живуть зі своєю службою на Карловому передмісті. Капушта наглядав за ними весь час, але ніякої пакости від них не було. Москвини недовірливі, скриті і тримаються осторонь усіх, але бачно придивляються та прислухаються до всього, що діється. Старшим пленіпотентом є дурний дяк Михаїл Пйотрович Захаров. Але, коли Хмельницький пише, що треба пильнувати москвинів, значить, має до того причину.

Правда, Четвертинський лише скривився, як Верещака згадав йому про москвинів.

— Тьху! Які вони брудні п'яниці! Я ще й досі не можу забути того смороду, яким заносить уся Москва. Мало не задихнувся у ньому, як був там минулого року з посольством до московського царя.

Капушта розповів, що в Мюнстері москвини з ляхами не дружать, і йому не доводилося бачити, щоб ляхи зустрічалися з москвинами, хіба тільки на мирних нарадах. У Мюнстері їх дуже легко можна впізнавати, бо всі вони ходять у довгих по п'яти тулупах і мають великі бороди. Кастроні також обіцяв, що накаже своїм людям зорити за москвинами. Верещака не мав найменшого сумніву, що Кастроні — венеційський

звідун, а втім, і сам Кастроні в розмові з ним декілька разів згадав, що чекає післанців від дожді. Але близило Верещаку й Кастроні те, що вони мали спільного противника й що Кастроні таки завзявся віддячитися ляхам за вбивство Чугасенка, бо вважав, що мечники разом із ляхами його перемогли, і він програв із ними один бій. Тому Кастроні ладен був іти на кожну небезпечну авантюру, щоб тільки відплатити ляхам і мечникам за вбивство Чугасенка. Зате Верещака діяв обережно. Він був не такої вдачі, аби заганятися поперед батька в пекло. Опинившись у Мюнстері, Верещака довгий час уважно приглядався до всього, вивчав ситуацію й не поспішав.

Переговори в Мюнстері затягалися, й ніхто не міг сказати, коли підпишуть мир. Усі його хотіли, але жодна з воюючих сторін не поступалася у своїх вимогах. Двори відкликали своїх емісарів і присилали нових. По засніжених полях мчали гінці з Мюнстеру й до Мюнстеру. Десять у столицях засідали парламенти і сейми, нудилися на зимових квартирах війська, а в містах із голоду і хвороб умирали люди.

»Франкфуртер Журналь« із грудня 1646 року доносили, що в Богемії ширяться пошесті, а в Саксонії голодують цілі міста. Крім цього, писалося, що захворів його святість папа Інокентій X, а біля Тіранської протоки турецькі галери затопили венеційську бригадину.

Вдарили сильні морози. В Мюнстері снігові хуртовини навіяли високі кучугури.

В місті замерзло від холоду кількох старих людей.

В мюнстерському ратуші горіли у ватранах здоревнені колоди. Сходилися емісари, пленіпотенти й радили... радили... Писарі хухали в руки й хутко записували все нашвидку, а вночі тиснулися до малих ізб і там, розсівшись біля камінів, уже старанно та як слід виводили свої записи.

Люті морози вигнали з лісів голодні вовчі зграї, і вовки підходили дуже близько до людських осель, а навіть кидалися на людей. Недалеко від Мюнстеру

вони розшарпали на шматки двох їздців, які в завірюсі збилися з дороги.

Небезпечно було пускатися поночі поза місто, й майже ніхто не подорожував.

Говорили, що в околицях грасують ватаги бродяг і грабують селян. Між ними є багато мародерів із цісарських кватерн.

Зима була страшенно люта. Найстарші віком жителі Мюнстеру такої зими не пам'ятали.

До міста закрадався голод.

XVIII

»...Христіян ван Гуден до графа Ніколауса д'Оріє... а ще ознаймую Вашій графській милості, що нам не вдалося згладити козацького префекта в Гаврі, й ми втратили двох наших людей. Хочу описати, як це сталося. Попередньо я вже доносив Вашій милості, що козаки прибули до Гавру в половині місяця декабрія і стояли на квартирах два тижні. В місті вони не чинили ніяких бешкетів, хоч деякі їхні завадіяки билися тут і там із французькими пікінерами й комонниками, а одного разу зчепилися зі шведами, кватерна яких знаходиться в Гаврі. Бійка була дуже велика, бо ні шведи, ні козаки не хотіли поступитися. Насилу їх розігнали. Козаки п'ють здорово, й вони скорі до романсів із жіноцтвом, так що гаврські купці весь час ганяли своїх доньок із вулиць і скверів додому, щоб не чіплялися козаків, а між ними є вельми красиві молодці.

Наші шпиги пильно наглядали за Хмельницьким, але першого тижня він майже нікуди не виходив із козацьких квартир, так наче б догадувався, що ми наготувалися його вбити. До цих квартир ніхто з наших не зміг продістатися, хоч не один пробував. Наші чатували цілими днями й ночами, але нічого з того не виходило. Аж на другому тижні Хмельницький рушився із квартири і їздив до гаврських арматурів, а також відвідав пристань, де оглядав ті фрегати, які мають везти козаків. У пристані й на вулицях ми розставили наших людей, і коли Хмельницький у супроводі лише двох офіцерів та кількох козаків повертався із пристані, один із наших шпигів, заховавшись на горищі в поблизькому домі, примостив мушкета в малому віконці й пальнув у Хмельницького, як він про-

їжджав цією вулицею. Знову нічого не вийшло, бо або з нього був нікчемний стрілець, або він зле ціляв: куля лише зачепила префектове рам'я. Зчинився величезний тумульт, козаки кинулися до будинку, напоролися там на наших і в рукопашній посікли їх шаблями. Добре, що не схопили живими. Наші польські камеради дуже бідкалися, що не вдалося вбити того козацького ватажка. Після цього випадку нової нагоди не було, бо козаки скоро вибралися з Гавру, забрали зі собою гармати, ранених і хворих, а також усі фургони й коней. Перед відпливом прощав їх французький обріст, який прибув аж із квартири маршала Тюрена. Видно, що цей Хмельницький був у Тюрена в гонорах, коли він прислав свого обріста аж до Гавру. Крім нього, у пристані були бургомістр і гаврські райці, а також набігло туди чимало народу, хоч і зимно було велике. З огляду на це, ми не могли нічого вдіяти.

Як я вже рапортував Вашій милості, цей козацький ватажок полишав усюди своїх агентів. І так, у Парижі тепер сидить якийсь молодий козацький лейтенант Дубицький, але наші ще не встигли розкусити його, що це за птиця. З Мюнстеру Хмельницький забрав Капусту, а на його місце туди приїхав шляхтич Верещака, до речі, дуже небезпечний для нас чоловік. Він уже чимало напакостив нам у Парижі. Хитрий до біса, — він кілька разів просто чудом вислизнув із наших тенет. Чого він і далі сидить у Мюнстері й доки там сидітиме, — про це розвідають наши шпиги. Цікаво буде Вашій милості знати, що козацький лейтенант Мрозовицький, про якого я доносив, не поїхав із козаками, а подався в італійську землю. Смію радити Вашій милості наказати про встановлення над ним нагляду, бо цей козацький молодик зараховується до найближчих людей Хмельницького, а коли він подався до Італії, то, напевно, з якимись дуже важливими дорученнями.

А ще пишу Вашій милості, що з Парижу донесли мені про велику незгоду, яка є тепер між кардиналом і Конде, таку, що не знати, чим це все скінчиться.

Ще смію пригадати Вашій графській милості про те, що ми вже завинили нашим людям у Франції близько двох тисяч риксталерів, і прошу ласкаво прислати ці гроші, щоб я їм виплатив...

Вашої графської милости низький слуга й радник Союзу меча, який писав цього листа власною рукою року Божого 1648 місяця январа, дня десятого...»

В затишній невеликій кімнаті палати на Сен-Жермен було тихо-тихо, лише весело потріскувало полум'я в каміні. На широкому столі, закиданому книжками й паперами, горіли рівномірним світлом свічки у двох дуже химерно зроблених свічниках й освітлювали зігнену над столом лисину старого вже чоловіка, який сидів лише в камзолі та швидко низав рядки в товстелезній книзі, оправлений у шкіру. Гусяче перо поскрипувало, а писець час від часу зупинявся й перегортав різні записи або гортав книжки. Довкола стін стояли шафи, заповнені різними манускриптами, томами й паперами, до яких писець часто зазірав.

Доходила північ, й у палаті було зовсім спокійно. Писець знову зиркнув на свій великий, зроблений голландськими майстрами, годинник, переконався в тому, що година справді пізня і вдоволено потягнувся.

Радник королівського двору й державний хронікер магістер Франсуа де Совнар любив писати вночі, коли було спокійно, й ніхто його не турбував. Хроніку він вів дуже скрупульотно й любив її списувати. Підсекретарі не раз обсварювалися з ним за те, що він вимагав від них звідомлення навіть про найменшу державну справу, але Мазаріні суворо їм наказував, щоб подавали хронікареві всі вісті, бо він найвірніше записує історію Франції. Навіть королева була ласкава до радника, побоюючися, щоб він не записав чогось поганого про неї або не вписав у хроніку якогось нікчемного памфлета, що їх чимало випускали зловісні люди в Парижі в поневагу своїй королеві. Приходив час до часу до хронікера й Мазаріні, який із цікавістю

заглядав у хроніку, читаючи, що в ній записує радник, а як мав вільну хвилину, то любив і погомоніти з ученим та гостроязиким магістром.

Того дня підсекретарі звістили магістрові, що в половині декабря з Гавру відплив на трьох фрегатах козацький затяжний корпус, який воював під французькими прапорами і вславився при здобутті фортеці Дюнкерку. Про цей корпус радник наслухався чимало й вирішив записати про козаків у хроніці. Він чи не ціле пополудне рився в різних записах, в яких була хочби навіть якась найменша вісточка чи згадка про козаків, і громадив усе на столі. Ввечері взявся за уважне перечитання зібраних матеріалів, і перед його очима почали проходити події, особи, бої козацького корпусу та козацька служба під французькими прапорами.

Перегортаючи купу різних записок, радник зупинився на копії листа графа де Брежі, французького посла при польському королівському дворі, до кардинала Мазаріні:

«...Цими днями був у Варшаві один із старшин козацької нації, полковник Хмельницький, про якого я мав честь писати Вашій Емінінції. Він був й у мене, і я мав із ним дві розмови. Це людина освічена, розумна й сильна в латинській мові. Що ж стосується служби козаків у його величності, то, коли війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі...»

Йдуть переговори, й у березні 1645 року до Франції приїздить козацька старшина: Хмельницький та два обрісти — Сірко і Солтенко. У Фонтенебльо укладають угоду. Французи зобов'язуються платити по 12 риксталерів кожному козакові, а офіцерам — по 120 талерів. У жовтні того ж року козацький корпус — дві тисячі шістсот вояків зі своїми старшинами — пливе із Гданська до Кале. Там його зустрічає генерал Сіро, якого призначено бути головним командиром.

Козаки не ладять із Сіро. Він хоробрий, але різкий і любить зневажати своїх підлеглих. Цього не зно-

сять козаки. Але їм подобається маршал Тюрен. Вони химерні й одчайдушні. Їм тяжко воювати на фляндрійських дюнах, серед пісків, боліт, каналів та річок. Одначе, вони б'ються запекло. В облозі Дюнкерської фортеці вони зайняли Мардік, Берге та інші укріплення.

Радник, переглядаючи відписи воєнних рапортів, складених французькими рейментарями, записує здобуття Мардіку:

«...Вночі заgrimіли гармати й заторохкотіли постріли з мушкетів. На бруках середньовічних вулиць цокотіли кінські підкови. Десь за мурами спалахнули пожежі. Поміж будинками бігли, розмахуючи кривими шаблями, химерні іноземці в широчезних червоних, синіх чи зелених штанах і жупанах. Вони люто сіклися з еспанцями й витискали їх із вулиць. Над ранком фортеця впала. Іноземців полягло багато, і всюди червоніли на землі їхні жупани...»

Сірб з невдячністю віднісся до козаків, зокрема присікався до обріста Сірка за те, що він почав штурмувати Мардік без його диспозиції. Була авантюра, й обріст Сірко та Хмельницький (а він знатна особа серед козаків) пересварилися з генералом Сірб та погрожували, що зірвуть угоду. Аж принц Конде мусів устрянуги у справу й якось примирив козаків із Сірб. Але останній виявився мстивим чоловіком і почав за-тискати козаків різними шиканами ще більше й довів до того, що обріст Сірко зі своїми капітанами й лейтенантами та трьома сотнями козаків виповів службу й перейшов на сторону еспанців. Принц Конде був лютий і вимагав, щоб Мазаріні усунув Сірб. Виглядає, що кардинал отягався, а тим часом козацький корпус опинився у складі армії маршала Тюрена, який не долюблював Сірб, й цей мусів присісти.

В армії Тюрена козаки билися з цісарцями й ходили з ним в еспанську землю. Вони пильно вчилися західньої воєнної штуки...»

Марістер вмощує на столі перед собою рапорт маршала Тюрена до кардинала Мазаріні, записаний роз-

машистим письмом котрогось із його підсекретарів, і старанно виводить у хроніці:

»...Третього августа Анно Доміні 1646. Тюрєн Генріх де ля Тур, маршал Франції, подавав у рапорті Його Еміненції кардиналові Мазаріні, що козаки безстрашні вояки, добрі кавалеристи, вміють добре дефендуватися, але не знають уміло будувати траншей і зариватися в нори як лисиці. Проте, вони жваво беруться вивчати нашу военну штуку, а своїми відвагою й одчайдушністю навіть перевищують наші добірні реґіменти, та не уступають ні в чому славним шведським кватернам...«

Услід за цим записом радник листає довгу реляцію П'єра Горте, секретного агента кардинала, який був приставлений до армії маршала Тюрєна, списану влітку 1646 року:

»...козацький префект — це чоловік у силі віку, ставний і кремезний, із чорним вусом і гострими очима. Обличчя у нього суворо-вояцьке, він є ельоквентний і вільно володіє кількома мовами; особливо добре говорить по-латині. Він уроджений рейментар, і твердою рукою тримає козаків. Козацькі офіцери його слухаються й нічого не діють без нього. У квартирі маршала Тюрєна козацького префекта вельми респектують, та й сам принц Конде до нього ласкавий. До Хмельницького часто приїжджають різні гінці, й він зустрічається з незнайомими мені іноземцями; є між ними голєндєрці, семигородці, шведи, люди з Генуї, Венеції, а навіть і з Мальти. Кажуть, що він має по всіх столицях своїх людей, але чи це правда — не знаю...

...Проте, знаю, що лейтенант Мрозовицький часто їздить із Франції в чужі землі. Говорять, що він стоїть дуже близько до префекта, хоч іще надто молодий. На мови він знавець великий, бо я на власні вуха чув як говорив із геуєзькими купцями по-італійському, а з комонниками з англійської кватєрни чистив їхньою мовою, наче родовитий англієць. . .

...Зачуваю, що козаки невдоволені й ремствують,

бо не дістають належного їм жолду; вони домагалися у Хмельницького, аби він ішов до маршала Тюрена. Але префект мав їм сказати, що так робити не годиться; маршал не виплачує цього жолду, бо то справа державного підскарбія, й пообіцяв козакам, що домагатиметься належностей. Не знаю, чи він звертався до підскарбія...»

Тут радник голосно розсміявся. Що ж може вдіяти підскарбій, коли скарбниця порожня? Не даром же парламент наложив нові податки, й ціла Франція обурається та нарікає на кардинала. Он і англійські за тяжці та голендерці також упоминаються виплати належного жолду. Арматурщики погрожують, що не будуть рихтувати гармат, коли не дістануть обіцяних їм риксталерів. Кардинал крутить як може, бо немає грошей...

Він підвівся з-за столу й, підійшовши до ватрану, вкинув у вогонь кілька полін. Сухе дерево тріщало й високо кидало іскорки. Постояв хвилину біля вогню, а потім знову засів до праці. Поскрипувало гусяче перо й на папері лягали один за одним чорні рядки.

Радник зупинився на таємному рапорті префекта паризької поліції до кардинала Мазаріні. Префект повідомляв про те, що з Парижу виїхав шляхтич Прокіп Верещака, козацький офіцер, який довгенько сидів тут, завів широкі знайомства і крутив романс із маркізою Легарт. Він рахувався на службі Франції, бо належав до козацького корпусу, але замисли мав таємні, й ніхто зі шпигів, яких префект підсилав до нього, про його особу не довідався нічого певного. Він виїхав до Мюнстеру, а перед його від'їздом приїхав із Гавру молодий козацький лейтенант, і вони вдвох їздили по Парижі майже весь день. За ними слідкували поліційні шпигуни, але нічого не викрили. Цей лейтенант лишився в Парижі, а Верещака поїхав. Префект подавав, що його шпиги тепер слідкують за тим лейтенантом, і він донесе еміненції про все, що вони дізнаються й вислідять...

Минали години, а радник усе ще писав. Уже й вогонь почав погасати, а перо скрипіло й скрипіло.

Врешті він відклав його і вдоволено глянув на записані сторінки в товстелезній книзі.

Написав багато.

Закрив книгу й замкнув її у шафі, а ключик сховав до кишені своєї камзолі.

Підійшов до вікна.

Париж уже спав, а над ним іскрилося засіяне міріадами сліпучих зірок морозне небо.

Біля палатної брами голосно тупцювала сторожа. Мерзла.

В одному з вікон палати блимало крізь морозне мереживо слабеньке світло.

Кардинал іще працював.

Радник позіхнув широко, накинув на себе теплий плащ, погасив свічки й, замкнувши двері, потюпав довгим коридором до своїх кімнат.

Чувся втомлений.

Але в його уяві вперто виростали степові когорти, які одчайдушним штурмом ішли на редути Мардіку й дерлися на неприступні мури Дюнkerку.

Степові когорти далекої козацької землі.

Когорти химерних іноземців, які нехтують наказами Сірб, але слухаються, мов діти, свого префекта, нерозгаданого конспіратора, владного реймента, загартованого вояка, гнучкого політика.

Хто він такий цей Габданк Хмельницький?

Радник Совнар аж зупинився. Відчув, що в тій хвилині не може знайти відповіді.

Спробує.

Коли ж не знайде, тоді колись відповідь дасть історія...

Втомлений хронікер швидко заснув міцним сном.

Снилися йому криваві бої, розвівалися з вітром козацькі прапори, й велетнем виростав реймента степових когорт — Зіновій Габданк Хмельницький.

XIX

Пошматована тридцятилітньою війною, лежала в руїнах скривавлена Центральна Європа.

Наступи й відступи, бої, рейди, окупації та інвазії зруйнували до основ життя цілих народів. Найгірше терпіло селянство, бо воно було здане на ласку солдатеки, яка грабувала його немилосердно. Доведені до однаю селяни, кидали свої оселі й, утікаючи, гинули від голоду та хвороб, а їхні землі заростали бур'янами і ставали пустирями, на яких блукали здичавілі собаки та брехали по ночах лисиці.

Заросли буйною травою славні райнські виноградники, й покотом вирубали шведи пишні каленбурські ліси.

Богемія була зруйнована жакливо. Довголітня війна розорала двадцять дев'ять тисяч сіл і зовсім знищила народне господарство країни, а голод і хвороби зде-сяткували населення.

Зруйновані були німецькі землі — Франконія, Саксонія, Швабія, Тюрінгія, Вюртембергія. В Тюрінгії підпало знищенню 318 замків і 36.000 будинків у містах. Ширилися пошесті й голод. У Саксонії важко було докупитися пшениці, а в північній Німеччині третина землі на протязі довгих років лежала облогом. Великі міста, які належали до Ганзи, сяк-так утримували, хоч і з великими труднощами, свою торгівлю та відганяли, як могли, воєнне лихоліття від своїх мурів, але менші міста терпіли так само, як і села. Всюди помічався великий занепад торгівлі та промислу, й це тривало ще довгі роки після закінчення війни. З того скористали французи, голендерці й англійці, які розвинули в повоєнних роках живу торгівлю з німецькими містами, кріпко на ній збагачуючися.

Уздовж і впоперек грасували по німецьких землях ватаги мерсенерів і дезертирів, які давалися дошкульно взнаки селянам та міщанам; вони грабували, палили оселі та ґвалтували жінок. Був несамовитий военний хаос, якого ніяк не могли опанувати цісарці.

Тридцятилітня війна це була війна не тільки релігійна, не тільки політична війна держав між собою, але й у великій мірі війна громадянська. Вона велася всередині народів. Князі воювали проти князів, електори — проти електорів, земляки — проти земляків. Німецьку землю топтали безперервно данці, шведи, еспанці, французи, мадяри, хорвати, козаки, голендерці. Воювали всі проти всіх.

Безжалісні мерсенери плюндрували немилосердно Богемію й палили німецькі міста. Порядок, гідність, багатство і статечність, якими ці міста так славилися давніше, зникли безслідно, а їх заступили страх, неспокій, нужда, голод і непевність за завтрашній день.

Ширилося безвір'я. Солдатеска грабувала й опоганювала Божі храми. Церковні суди палили на вогнищах відьом і чарівників. Було безправ'я й нерозбери, в якій ніхто не рахувався з людським життям.

Терпіли не лише імперські землі. У Швеції нарід стогнав, обложений непосильними податками, спалахували бунти у Франції, бідували голендерці і проклинали французьких наїзників горді катальйонці.

В Оснабрюку і Мюнстері велися переговори.

Війна ж продовжувалася. . .

Армії пересікали кордони, облягали міста і твердині, зводили поміж собою люті бої, здригалася земля від реву важких колюбрин і моздрів, слалися трупами шляхи й дороги. На полях, де колись колосилася золотиста пшениця, коні повитоптували навіть залишки стерні, а гармати повирізували глибокі рівчаки, в яких ламалися колеса обозних фургонів, що котилися за кожним військом.

Чорніли згарищами людські оселі, й бур'яном заростали вулиці. Часом траплялися напівзруйновані села, при в'їздах до яких чорніли повтикані в землю

мітли, вимащені дьогтем. Це був знак, що в такому селіщі пошесть. Обабіч шляхів на деревах часто можна було бачити повішенців, яким накинули петлі на шиї мерсенарі або дезертири.

Всюди чаїлася смерть...

Але вперто повзли чутки, що скоро буде мир, що в Мюнстері вже добивають торгу, а подекуди в містах міщани присягалися, що чужинецькі війська, розташовані в них постоем, квапливо готуються до повороту в свої країни.

Зі сходу летіли вістки, що в Польонії спалахнула велика громадянська війна, ще страшніша, як на імперських землях.

Люди зітхали важко: »Коли ж уже буде той мир?«

Далека козацька земля клекотіла спалахами гарматніх випалів і полум'ям пожеж.

Верещака своїм очам не повірив, коли прочитав доволі спізнений "Frankfurter Jurnal", який подавав рапорти про великі перемоги козаків під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями. Козацька армія йшла вже в Галичину. Під могутніми ударами степовиків хиталася могутня Річпосполита.

Знав про те, що Хмельницький підняв повстання, що козаки вибрали його своїм гетьманом. Так вістували йому семигородські купці, але щоб козацтво могло так погромити Річпосполиту, того Верещака ніколи не сподівався.

Але це була правда.

Козацькі перемоги потвердив англійський листок "Weekly News", що його привезли зі собою англійські купці, а теж і французька "Gazette". Писалося там і про смерть польського короля Владислава IV.

Вже не було сумніву.

Велика і грізна веремія піднялася в Україні, й тяжка година настала для Річпосполитої.

Верещака рвавсь до повороту в Україну й сидів у

Мюнстері як на розжареному вугіллі. Хвала Богу, що тепер переговори посуваються швидко, і є надія на скоре підписання миру.

Кастроні живо цікавився подіями в Україні й був повний подиву до Хмельницького та козаків. Він дбайливо помагав Верещаці збирати навіть найдрібніші вісточки про все, що діялося в Україні та Польщі.

З тих вісток розгортався перед Верещакою зловий образ кривавої *bellum civile*, яка фурією проносилася по українських землях, виводила свої смертельні хороводи та вже писала на стінах варшавського двору не менше зловісне "mene, mene tekel upharsin".

Під прапори Хмельницького плином горнулася чернь, селяни кидали свої оселі й поля та прилучувалися до козацьких загонів, які росли з кожним днем, ставали міцнішими й розсипалися по всій Україні. Йшли до Хмельницького шляхтичі, верталися до свого народу навіть і дигнітарі, кості яких, здавалося, вже зовсім обросли лядським салом. Купчики зачиняли свої крамниці, ремісники і братчики кидали своє ремесло та всі поспішали до козацької армії.

Горіли села й міста, конали на палях козаки й повстанці, купався у крові проклятий народом князь Ярема Вишневецький, а за ним ганявся по Брацлавщині й Поділлі не менше жорстокий шкотський обріст, рейментар черні, Максим Перебийніс, також позначаючи свій шлях всіяними густо шибеницями й палями.

На Покутті піднімалися проти панів загани Височана, а з Карпат сходили на доли кремезні, мов дубчаки, гуцульські легіні й неслися назустріч козацьким військам, які перли на захід.

На Підгаллі громив панів хвацький завадіяка, лемківський шляхтич Костка Наперський, аж поки не скінчив своє бурхливе життя на palі в Кракові.

Піднімалася Литва, і князь Радзівіл стягав свої полки та скликав шляхетське ополчення, побоюючись, що козацька реbelie перекинеться й сюди.

Вже й так переможні козацькі полки знаходилися поблизу литовських кордонів.

Ночами обрії спалахували кривавими загравами далеких пожеж, і тривожно шепотіли молитву до Єгови жидівські рабіни, посипавши попелом свої сивоволосі голови.

— Ой, вей! Шма Ізраїль! Нікого не щадять люті козаки. Не мають вони милосердя над вродливими доньками Ізраїля й піддають їх найлютішій нарузі. Виривають бороди статечним жидам або в'яжуть і складають їх покотом на дорогу, а потім в'їздять на них важкими возами й торощать їх живцем. А дітей кидають у вогонь. Описати годі, що діється в Україні. Судний день настав... Шма Ізраїль...

За козацькою армією, від походу якої стогне земля, суне чорною хмарою татарська орда. Хижі ординці, мов шуліки, ждуть лише, щоб набрати ясиру й награбувати майна. Інколи козаки не хочуть возитися зі шляхтою і віддають її татарам.

Розпучливо голосять схоплені полонянки, ляшки-красуні, і в'їдаються в їхні білі тіла гостряться тугі мотузи. Татарські нагаї щедро полосують шляхецькі спини й підганяють утомлених, зчорнілих із горя, ще недавно гордих та бундючних панів.

Порожніють села.

Поля заростають високим бур'яном і травами. Немає кому їх орати.

На небі знаки дивні стають.

Летять страшні їздці Апокаліпси землею українською...

На білому огирі, кусливому й сердитому, під великою малиною хоругвою, серед полковників, їде попереду козацької армії, яка розливається скільки оком глянути, Богом даний — гетьман Хмельницький.

Він могутній і грізний. Ніхто не важиться його не слухатися.

Залізною рукою тримає лад. Із місця його постою летять гінці в різні сторони, бігають осавули, радять

полковники, мліють руки писарям, і не спить ночами генеральний писар, Іван Виговський.

Гетьман наводить лад в Україні.

Не дбає про те, що ляхи хочуть із ним пертракувати та лепечуть щось про козацький реєстр.

— Буде козаків стільки, скільки я схочу, — говорить він ляхам. — І господарюватимуть козаки в Україні!

— А що ж із нашими майонтками? — плаче польська шляхта.

— Пропали, — каже коротко батько-Хмель.

— Дулі не хочете? — підказують полковники й регочуть.

До Мюнстеру приїхали семигородські купці.

— Буде козацька республіка, — кажуть Верещаці.

Козацька республіка...

Верещака вже не дивується. Наслухався про неї багато від Мрозовицького. А цей міцно стояв за таку республіку в Україні.

Верещаку не бере сон. Передумує всоте все, що почув чи вчитав. Гай-гай... На великі й важливі діла піднявся батько-Хмель. Ніхто не знає, що він думає-гадає... Так і в піснях про нього співають...

Семигородський купець Істван Гонджа, який уже вхитрився влітку побувати в козацькому таборі, розповідає Верещаці дива-предива, котрі йому там довелося бачити.

Він привіз дбайливо захованого листа від Лавріна Капусти. Капуста тепер велика персона в гетьманській канцелярії, може навіть до гетьмана входити коли йому треба, не питаючись дозволу генерального писаря.

Писав Капуста, що Бог милує ясновельможного гетьмана добрим здоров'ям і славними перемогами над ляхами. Князь Четвертинський Григорій перейшов до гетьмана, а його брати лишилися по ляцькій стороні, з чого дуже вболіває старий князь.

Передавав Капуста Верещаці суворий гетьманський наказ, щоб він негайно, як тільки буде підписаний мир, вертався в Україну, бо його гетьман вельми пот-

ребує. Ніже дня більше як треба йому не можна залишатися в Мюнстері. Їхати в Україну має почерез італійську землю, Семигород і Волохію, бо це тепер найпевніша дорога. Купець передав Верещаці шкіряний мішечок, туго набитий талярами. Це від Капусти на дорогу.

Хотів було Верещака винагородити купця, але той сказав, що Капуста його гойно винагородив іще в таборі, й він не прийме тепер від Верещаки ані одного таляра.

Згадував Капуста, що великі й чудні діла діються тепер на козацькій землі, такі, що нікому вони й не снилися. . .

Слухає Верещака розповіді бувалого Гонджі, а сам думкою по Україні літає. Чому він не там?

Коли вже підпишуть мир?

XX

Простора заля мюнстерського ратуша не вміщувала всіх. Тут громадилися послы, пленіпотенти, емісари, офіцери, райці та різна державна знать. Усі товпилися, аби бути очевидцями такої історичної події, як підписання миру.

Півголосно розмовляли в різних мовах.

На півокруглому підвищенні, за довгими столами, засланими важким зеленим атласом, сидять найголовніші творці мирового договору — князь Максиміліян фон Травмансдорф — пленіпотент імператора, князь Гузман Пенарадський — емісар еспанського двору, маркіз де Сабле — головний пленіпотент Франції, князь Йоганнус Оксенштерна — емісар Швеції, князь Йоган фон Зайн-Віттгенштайн — речник протестантських електорів і голова електорської колегії, єпископ Оснабрюку і князь Франц Вільям фон Вартенберг.

Посередині сидить кардинал Фабіо Чірі, папський нунцій і головний відпоручник його святости папи Інокентія X. За кріслом кожного з них прапор.

Понижче розсілися делегації різних країн зі своїми дорадниками, писарями і вістовими.

Доходила дванадцята година дня, 24-го жовтня 1648 року.

Кардинал Чірі підвівся й неголосно почав молитву.

—...Sanctificerum nomen tuum... — швидко підхопили інші, й за хвилину ціла заля промовляла Господню молитву. Мовчали тільки емісари Порти і Бахчисараю.

Кардинал благословив усіх і, кашлянувши, почав промовляти:

— Наймилосердніший Бог сподобив нас зібратися сьогодні тут, у цей історичний для всієї Європи день.

За хвилину представники європейських держав, які воювали між собою, покладуть на мировому акті свої підписи й печаті. Сьогодні закінчується війна, що тривала тридцять років. Це була страшна й жорстока війна, та найдовша, яку пережили дотепер благородні європейські народи. Тому настає час, щоб перекувати мечі на плуги, лікувати глибокі рани, нанесені тією несамовитою війною кожному народові... Просім Бога, щоб милував наших світлих володарів Його милостивою ласкою, просвічував їх ум, щоб вони не вели більше кривавих воєн, а жили в мирі та спокої, як навчав наш Спаситель, і щоб спокій запаував на наших землях, щоб люд жив мирно і спокійно та славив Бога, свого Творця.

Зворушливо промовляв кардинал. Говорив обережно про те, як трудно було дійти до згоди, й натякнув, що мир не є таким досконалим, яким він повинен би бути. Посли імператора й емісари Богемії та електорів сиділи із мрячними лицями, а князь Травтмансдорф навіть оком не моргнув.

Зі суворих вояцьких лиць генералів та обрістів не можна було вичитати, чи їм припадає до вподоби мова кардинала, чи ні. Фельдмаршал Горн супився, але слухав уважно. Тут і там півшепотом товмачі або секретарі толкували промову кардинала тим, які не знали латинської мови. Проте, таких у залі було дуже мало.

Два писарі з повагою підійшли до столу й, низько вклонившись, поклали перед кардиналом мировий договір, списаний на пергамені й оправлений у шкіру. Кардинальський секретар підступив із печаткою.

Дзигарі лунко вибили дванадцятую годину дня.

Кардинал легко нахилився над столом і підписав акт, а секретар дуже вправно приклав кардиналову печать.

Заграли фанфари.

З черги писарі піднесли акт князю Травтмансдорфові, а далі іншим головним пленіпотентам.

Кожний підписував і прикладав свою печать.

За кожним підписом гриміли фанфари, й лунало голосне роздзвіння дзвонів мюнстерської катедри.

На мурах важко ревнули гармати.

Загомоніли радісно дзвони в усіх мюнстерських костьолах.

Ратуш облягла людська товпа, так що і пройти було нікуди. Людські потоки вливалися теж у всі вулиці, які вели до ратуша.

На ратушевому кружганку грімко засурмили сурмачі, і хвилююча товпа втихла та насторожилася.

Повагом вийшов на кружганок, оточений райцями у святкових мантиях, бургомістер Мюнстеру. Він окинув очима зібраних і голосно проказав:

— Перед хвилиною підписано в залі нашого ратуша мир. Війна скінчилася. Дякуймо радісно Богові й веселітесь!..

— Нощ! — закричали різноголосим хором зібрані.

— Нощ! — пронеслося грімким відгомоном по вулицях міста.

Дзвони не вгавали.

З ратуша урочисто й церемоніяльно виходили пленіпонтенти, посли та емісари.

Прямували до катедри.

Попереду йшов кардинал Чірі в супроводі князя Травтмансдорфа, еспанського князя Гузмана й цілого гурту єпископів, які шелестіли своїми пурпуровими мантиями. За єпископами слідували посли, та виблискувала панцерами і зброєю різна воєнна знать — генерали, обрісти, ротмістри й капітани.

Натовп миттю посунув до них, але його швидко відтиснули галябардники, які стояли муром уздовж дороги від ратуша до катебри. Дехто з найнетерпеливіших навіть обірвав здорового стусана від галябардників і тепер голосно ремствував.

Кардинал ішов поволі, благословляючи похилені голови. Люди, які були ближче коло дороги, ставали на коліна.

Катебра не вміщувала всіх. Лунав урочистий спів, і золотом переливалися єпископські ризи.

А дзвони не вгавали.

В міжчасі жвавi мюнстерці вже веселилися.

На вулицях обіймали одні одних із радощів і вицілювали жінок та панянок. Вояцтво гурмами посунуло до таверн і шинків, а на ринковій площі метушливі цехові челядники розклали величезне багаття й заходилися пекти здорового й опасистого вола, що його мюнстерський магістрат купив для такої okazji. Охо-чих поласувати м'ясом нагромадилося так багато, що надутий цехмайстер мюнстерських м'ясарів серйозно замислився, підраховуючи нишком, чи вдасться обділити всіх бодай малесеньким шматочком свіжоспеченої потрави.

Вже якийсь пііта на скору руку пісню склав, і її голосно підспівувала розбавлена юрба:

Gottlob nun ist erscholen
Das edle Fried und Freudeswort,
Das nunmehr ruhen sollen
Die Spiess und Schwerter und ihr Mord.
Wohlauf und nimm nun wieder
Dein Saitenspiel hervor,
Oh Deutschland, und sing wieder*)

Де не взялася музика, й усе закрутилося у веселому танку.

Розбігалися з Мюнстеру на всі сторони гінці й несли радісну вістку, що скінчилася війна, і став підписаний мир.

Люди раділи.

Бургомістер Мюнстеру з райцями приймав усіх послів, емісарів і пленіпотентів бенкетом у ратуші. Вчорашні вороги ставали приятелями.

Ще того самого дня Верещака виїхав із Мюнстеру. Квапився до Марселю.

Там чекала його маркіза Жанет де Легарт.

★

Стояв холодний, але погідний осінній день.

*) вільний переклад подано при кінці книжки.

В марсельській пристані було глітно, й усюди помічалася велика метушня.

Вантажилися два здоровенні купецькі кораблі. Робітники під великими лантухами і крехтали, закочуючи на кораблі товстелезні бочки.

Кричали п'яні матроси й голосно лаялася солдатеска.

Оподалік низьких кам'яних складів мурини й гіндуси у брудних турбанах розвели вогнище й товпилися купою коло нього.

Котилися по бруку важкі вози й погейкували погоничі.

Над пристанню і кораблями звивалися, квилячи, чайки. Вони обсідали щогли високих бригантин, ширяли низько над брудною водою або летіли вслід за кораблями далеко в море.

Рух у пристані був дуже великий. Кораблі припливали й відпливали один за одним. Війна скінчилася, й торгівля пожавляувалася з кожним днем. Якорились у порті кораблі з далекої Індії, глибокої Африки, не говорячи вже про шведські, голендерські, венеційські, данські та англійські, що густо залягли у спокійних водах марсельського порту.

Не диво, що й моряцького люду тут було повно, і пристань рябіла та майоріла різнокольоровими матроськими одягами.

На поклади кораблів статечно піднімалися подорожні, а за ними служба двигала важкі клунки та ковані залізом скрині.

Горласто закричали моряки, купою посунувши зі шинку.

По краю високо підмурованого берега, до якого пришвартувалася струнка венеційська галера, прогулювався поставний французький шляхтич із вродливою жінкою у широкому плащі з накидкою.

Це були Верещака й маркіза Жанет де Легарт.

Маркіза плакала, а Верещака також почувався ніяково. Йому було жаль розставатися з гарною Жанет, бо знав, що, мабуть, покидає її назавжди.

Маркізі рвалося серце. Вона любила цього химерного козацького шляхтича, але відчувала, що ніщо у світі не затримає його тепер при ній. Його кликала далека козацька земля, степи, походи, бої, звав його великий козацький гетьман, грізний степовий дук, перед яким тремтить Польонія, і про якого з подивом так багато говорять на французькому дворі.

Правда, Верещака запевняє, що коли скінчиться війна, то він приїде й забере її в Україну. Але чи виживе він у тій страшній війні, яка розгорілася в далекій козацькій землі?..

Жанет утирає хусточкою заплакані очі й горнеться до Верещаки.

— Прокопе, бережись. Не забувай мене. Не забудеш?..

— Не забуду. . . — Верещака міцно стискує жінку в обіймах і цілує її заплакані очі.

З галери гукає на нього капітан, щоб спішився на поклад, бо вже все готове до відпливу.

Верещака ще раз пригортає Жанет, палко її цілує і, круто повернувшись, піднімається на поклад.

Галера поволі виходить із пристані, й на ній підноситься прапор Венеції.

На покладі чимало подорожніх. Вони кричать і вимахують руками до своїх рідних чи знайомих, що зібралися на березі.

Стоїть між ними й маркіза де Легарт, махає на прощання Верещаці білою, мов сніг, хусточкою.

Стоїть довго.

Крізь сльози, що рясно котяться по її гарному личку, вона бачить, як галера, вийшовши в море, віддаляється щораз більше, щоб урешті зробитися малим човником у безкрайому морі й зовсім у ньому зникнути.

З моря дме холодний бриз.

Люди поволі розходяться, й на березі залишається тільки самотня жінка, яка стоїть непорушно і вдивляється в море.

Квилять чайки.

В соняшних, хоч і скупих, проміннях сріблиться
вода, й тихо шумить прибій.

На погідному небі блукає маленька хмарина.

З морської далечі виринають і повагом, наче велетні-лебеді, пливуть галіони.

Беруть курс на Марсель.

На берег вривається вітер-пустун і розвіває золотисте волосся маркізи.

Жанет важко зітхає, а її тремтячі від болю уста ледве чутно шепочуть:

— Поїхав... поїхав...

Знає, що вже не побачить його ніколи.

К І Н Е Ц Ь

П Р И М І Т К И

Маркитант (італ). — крамар, що торгує різними, переважно харчовими, припасами і рушає з військом скрізь, так під час війни, як і під час маневрів.

Ар'єргард (фр.) — задня охорона колони.

Маршал Тюрен (Turenne Henri de la Tour d'Auvergne) — (1611 — 1675), один із найвизначніших французьких полководців у тридцятилітній війні. Згинув у у третій голландській війні, після своєї перемоги під Зінцгаймом.

Grüss Gott — християнський німецький привіт.

Cedes belli (лат.) — оселя війни, згідно місце постою.

Королева Анна — донька київського князя Ярослава Мудрого, дружина французького короля Генріха I.

Mon cher (фр.) — мій дорогий.

Кардинал Мазаріні (Giulio Mazarini), (1602 — 1661) — походив з італійського роду. Служив у папській армії, а потім був папським нунцієм у Франції. Вступив на дипломатичну службу Франції ще за часів кардинала Рішельє. Став кардиналом у 1641 році, а після смерті Рішельє зайняв становище канцлера Франції.

Кардинал Рішельє (Armand Jean du Plessis, duc du Richelieu), (1585 — 1642). Став єпископом у 1607 р., державним секретарем у 1616 р., кардиналом — у 1622 році. Володів Францією як фактичний диктатор у часі регентства королеви Анни, аж до своєї смерті. Був здібним політиком і змагав до того, щоб Францію зробити великою.

Князь Конде, Люї II Бурбонський (Louis II de Bourbon, prince de Condé) відомий як »великий Конде« —

блискучий французький полководець, знаний зі своїх перемог у тридцятилітній війні. У фрондській кампанії він виступив проти уряду, але був розгромлений у 1658 році. Амнестував його король Людовік XIV у 1659 році.

Sans façon (фр.) — без церемонії, придирається.

Donnerwetter — німецька лайка.

Ganz recht (нім.) — цілковита правда, зовсім правдиво.

Пленіпотенти (лат.) — уповноважені.

Королева Анна, австрійка — королева Франції. Була регенткою Франції від 1643 до 1661 року.

Князь Травтмансдорф (Prinz Maximilian von Trautmansdorf) — найздібніший дипломат імператора Фердинанда III. Був одним із творців Вестфальського миру.

Кардинал Фабіо Чірі — репрезентант папи Інокентія X у переговорах в Оснабрюку і в Мюнстері. Після смерти папи Інокентія X був обраний папою як Олександр VII.

До сту дяблув! (поль.) — до сто чортів!

Vivat Khmelnitzki! — Слава Хмельницькому!

Dictum acerbum (лат.) — гірка правда.

Мюнстер — місто в північно-західній Німеччині, порт над Дортмундемським каналом, засноване близько 800 р. У 1648 році в Мюнстері був підписаний так званий Вестфальський мир, який і закінчив тридцятилітню війну в Європі.

Ordo novus (лат.) — новий лад.

О, Матко Боска! (поль.) — О, Мати Божа!

Матко свента! (поль.) — Мати свята!

Fiat voluntas tua (лат.) — хай буде воля Твоя.

Fertig! (нім.) — готово.

Бригантина (англ.) — двоцогловий вітрильник, на якому передня щогла (фок) має прямі вітрила, а задня (грот) — похилі.

Бакалявр (лат.) — перший науковий ступінь.

Фальконети, мортири, колюбрини — назви родів гармат.

Sacrebleu! — французька лайка.

Генерал Сіро́ (L'etouf Claude Baron de Sirot) — походив зі старого французького шляхетського роду. Визначився в боях під Аррасу і Рокруа. Командував найманими військами. В 1643 році одержав ступінь генерал-лейтенанта. Помер у 1652 р. Його спомини були видані в Парижі в 1683 р. (Memoires et la vie de L'etouf Baron de Sirot. Paris, 1683). До козаків ставився неприхильно.

Цвайбрікерський герцог Карло Густав — пізніший король Швеції. Воював із Польщею і зайняв був Варшаву та Краків у 1665 р. Погромив також Данію і змусив данців підписати мир у Роскільде в 1658 р.

Королева Христина — королева Швеції від 1632 до 1654 року. Була освічена жінка. Цікавилася філософією та іншими науками. Не хотіла виходити заміж, і це стало однією із причин її абдикації у користь її кузини, герцога Карла Густава. Виїхала зі Швеції, перебрана за мужчину. В Римі прийняла католицьку віру.

Райці — радники.

Корвета (фр.) — военний трищогловий корабель.

Vivat Praefectus! (лат.) — Слава префектові!

Фрегата (фр.) — трищогловий корабель.

Кватерна — частина зтяжного війська.

Bellum civile (лат.) — громадянська війна.

Mene, mene, tekel, upharsin (арам. лат. транскр.) — »почислено, почислено, зважено, поділено«, — зловіщий напис, що з'явився під час бенкету на стіні бенкетової залі царя Валтасара. (Книга Даниїла, р. 5).

Пюш! (нім.) — Слава!

"Frankfurter Jurnal" — перший друкований часопис у Німеччині. Почав виходити в 1615 р.

"Weekly News" — англійський часопис. Уперше вийшов з друку в 1621 р.

"Gazette" — французький часопис, який започаткував свою появу в 1631 р.

Галіон — трищогловий корабель з високим чердаком і високим стерном. Уживали галіонів головню еспанська воєнна і торговельна фльоти.

...sanctificetur nomen tuum (лат). — хай святиться ім'я Твоє (слова з Господньої молитви).

*) Хвала Богові, що тепер чується
Шляхетне слово миру і радости,
Що віднині будуть спочивати
Списи й мечі та їхнє вбивство.

Радій і бери тепер знову
Твою гарфу нехайно,
О, Німеччино, і співай знову.

(вільний переклад).

Твори українських
письменників для б.бліо-
теки українських читачів:

Юрій Тис:

»ЗВІДУН З ЧИГИРИНА«
історична повість — \$2.50

Василь Гайдарівський:
'А СВІТ ТАКИЙ ГАРНИЙ'
оповідання \$2.50

Микола Понеділок:
»ВІТАМІНИ«
гуморески \$3.—

Алла Косовська:
»ГІРСЬКИЙ ВОВК«
повість про підпілля \$2.50

Анатоль Галан:
»НЕВИГАДАНЕ«
оповідання \$3.—

Марія Остромира:
»У ДОСВІТНЮ ГОДИНУ«
повість \$5.—

Ярослава Острук:
»ТЕ, ЩО РОЗ'ЄДНУЄ«
повість \$4.—

Харитон Довгалюк:
»БУРЕВІЙ«
повість \$4.—

*Наші видання можна
набути в усіх українських
книгарнях на еміграції
або у видавництвах:*

Sr. Julián Serediak
Casilla de Correo 7
(SUCURSAL 7)
Buenos Aires — Argentina

